

LELE JÓZSEF

ERDÉLY A TIZENÖT ÉVES HÁBORÚBAN ÉS A PORTA

Régóta számon tartott kívánság a tizenöt éves háború történetének részletes feldolgozása, és az az óhaj sem újkeletű, amely ennek segítségével szeretne fontos részletkérdéseket megnyugtatóan tisztázni. Úgy tűnik, amíg nem tudjuk biztosan felmérni az egymásnak feszülő két nagyhatalom, a Habsburg és az oszmán erőviszonyait, nem ismerjük biztosan a háború belső dinamikáját, alakulását, néhez pontosan megítélni a küzdelem egyes fordulatait, a szemben álló felek esélyeit, illetve annak változását. E tisztázatlanság és bizonytalanság különös hangsúlyt kap Erdéllyel kapcsolatban, amely a törökellenes keresztény szövetség tagjaként vett részt a háborúban, de rövid ideig tartó és kevés sikert hozó szereplés után a fejedelmváltozások okozta belső válságba süllyedt, s már akkor kivált a háborúból, amikor annak végkimenetele még felettébb kétségesnek látszott. De nemcsak az Erdélyi Fejedelemség, hanem a magyarországi rendek is „hűtlenné” váltak a török elleni harc szent ügyéhez, s a korábban feltétlen Habsburg-hű Bocskai István vezetésével fogtak fegyvert addigi szövetségeseik ellen. Történetírásunk a Habsburg-kormányzat felelősségét a protestáns magyar nemesség ellenzékbe szorításában és oszmán szövetségbe kényszerítésében már régóta tisztázta, mint ahogyan azt is, hogy Erdély magatartására a fiskális perek és az erőszakos ellenreformáció nem adnak elégséges magyarázatot.¹ A Habsburg-politikát ugyan Erdély esetében sem lehet figyelmen kívül hagyni, mégis messze nagyobb jelentősége van ennél a háború és a vele kapcsolatos remények alakulásának. Nagy László éppen a Bocskai-felkelést török szempontból értékelő Borsos Tamás megjegyzésére is utalt többek között, amely szerint a magyar rendek fegyveres fellépése nélkül a törökök bizonyosan jelentősebb veszteségekkel kerültek volna ki a háborúból, mint ahogyan azt a zsitvatoroki békeszerződés rögzítette. Ha tehát 1604-ben látható jelei voltak az oszmán hadigépezet kimerülésének, úgy Erdély szilárd kitartása nagy mértékben hozzájárulhatott volna a háború üdvösebb befejezéséhez.² Elfogadottabb véleményt fogalmazott meg Karl Nehring, amikor nemcsak az oszmán birodalom mélyülő válságára, de a Habsburgokat sújtó belső problémákra is olyan mozzanatként utalt, amely még a háború folyamán kialakult pathhelyzetnél is szigorúbban kényszerítette megegyezésre a hadban álló feleket.³

Nem vitatható ugyan, hogy a tizenöt éves háború egésze szempontjából Erdély kiválása a keresztény koalícióból az oszmánoknak kedvezett, ám ez még nem jelentheti, hogy azt kizárólag vagy döntően az erdélyiek szűkkeblősége, illetve rövidlátó politikája magyarázza. A kis fejedelemség katonai erejének, földrajzi helyzetének és stratégiai feladatának számbavétele világosabbá teheti, vajon mennyiben múltott Erdélyen a háború sikeresebb lezárása, vagy inkább a háború alakulásától, a Habsburg-udvarnak, mint a törökellenes szövetség vezetőjének erejétől és szándékaitól függött Erdély sorsa.

E tanulmány e kérdéseknél jóval szűkebb problémakör elemzésére vállalkozik, amennyiben a Porta Erdéllyel szemben vitt politikájának vizsgálatára tesz

kísérletet, de nem nélkülözheti a fent jelzett szempontok figyelembevételét, hiszen az elemzés kereteit a tizenöt éves háború egésze alkotja.

Nagy Szabó Ferenc bölcsen jegyezte meg krónikájában, hogy „a had dolga olyan, hogy kár nélkül nem jár, ahol had jár”.⁴ Márpedig Erdély földjét a tizenöt éves háború ideje alatt sokfelől dúlta kisebb-nagyobb létszámú sereg. A török-tatár portyázók a Portához hűtlenné vált, a törökellenes keresztény szövetséghez csatlakozott fejedelemség földjét és népét fosztogatták kíméletlenül, de nem láttak igaz szövetségest az itt harcoló keresztény, zömmel hajdúkból álló csapatok sem a „tarka hitű hajas törökök”-nek nevezett erdélyiekben. Nem véletlenül mondta Nádasdy Tamás 1551-ben Erdélyről, hogy „ha az félszemit itt benn hagyta volna is, be nem jönne az állhatatlan országban”, melyet „mint az órát, örökké kell igazítani”.⁵ A magyarországi vagy akár a bécsi politikának sem korábban, sem később nem kínált egyértelmű eligazodást Erdély, amelyet Buda török kézre kerülése (1541) fokozatosan önálló állami létre kárhoztatott, s amely mint az Oszmán Birodalom különleges státusú hűbéres országa a Porta járszalagján kísérelte meg léte fenntartását. Találónan jegyezte meg Szilágyi Sándor már 1877-ben, hogy Erdélynek nem voltak „különös török rokonszenvei”, noha hamar kiderült, milyen előnyökkel jár a török protektorátus békés vállalása, és milyen hátrányokkal az országegyesítés Bécs által kitartóan meg-megújított kísérlete.⁶ Fráter György még Habsburg Ferdinánd jogára alatt képzelte el a töröktől meg nem szállt országrészek egyesítését, politikai öröksége azonban már a megosztottság, igaz csupán átmenetinek tekintett fenntartását jelölte meg követendő útként Erdély számára. Ez egyúttal a török iránti hűség megőrzését jelentette. Emiatt azonban meglehetősen bizalmatlan lett Erdély iránt a magyar politika, mert bár a magyar korona elszakíthatatlan részének tekintette, törökössége miatt kiszámíthatatlannak tartotta, gyanakvással szemlélte és a török terjeszkedés szálláscsinálójának tekintette.⁷ Ugyanakkor az a tény, hogy Erdély élén Szapolyai János Zsigmond személyében Magyarország választott királya állt, majd 1576-tól Báthory Istvánna magyar főúr s egyúttal Erdély választott vajdája került Lengyelország trónjára, olyan igazodási pontot jelentett a magyarországi politika számára, amely a Habsburg-uralommal, különösen Miksa országglásától fogva (1564–1576) egyre elégedetlenebb rendi és főúri törekvéseknek külső és erős hatalmi bázisul szolgált. Annak függvényében, ahogyan Erdély külpolitikai mozgásterének nagysága, török vazallusi státusának különlegessége egyre inkább érzékelhetővé vált, e külső hatalmi bázis már nemcsak a belpolitika terén kapott egyre nagyobb fontosságot, de a magyarság számára legfontosabbnak tekintett törökellenes háború lehetőségeit is új összefüggésben tüntette fel. Az a felismerés, hogy a török hűbéres Erdély egy törökellenes nemzetközi szövetség nélkülözhetetlen tagja lehet, az 1570-es évek végére már megfogalmazódott.

Nem volt vitás, hogy a majdani koalíció vezető ereje a Habsburg vagy a francia uralkodóház lesz, noha kettejük rivalizálásában nem volt mellékes, hogy melyik. A számításokból azonban nem maradt ki Lengyelország, Oroszország, a két oláh fejedelemség és Erdély sem. Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király egyenesen ez utóbbiak kezdeményező fellépésétől várta a legtöbbet. Terve halála után is eleven maradt, s ha VIII. Kelemen (1592–1605) már Habsburg-írányítással képzelte is el a szövetséget, 1592-ben Erdély megnyerésére is buzdította Rudolf császárt.⁸

A Porta 1593-ban indította meg seregeit Magyarországra, de Erdélyben csak 1594 augusztusában dőlt el végleg, hogy a kibontakozó háborúban a fejedelemség a keresztény erők oldalán vesz részt. A háború vagy a törökkel való béke fenntartásának kérdése Európa szinte valamennyi érdekelt udvarában megosztotta a politikai erőket, a háborús és az ún. törökös párt szembenállása Erdélyben tehát nem volt egyedi jelenség. A hatalom szándékával ellenszegülőket azonban sehol másutt nem némították el annyira brutálisan mint itt. Pedig a szemben álló felek törekvései Erdély különleges helyzetéből adódóan azonos hagyományokban gyökereztek, s nagyjából Báthory István koráig nyúltak vissza. Az erdélyi fejedelem és lengyel király környezetében egy időben teljesítettek szolgálatot a padovai egyetem neveltjei és a jezsuiták, s míg az előbbieket a törökkel való békés megegyezés eszméjének hirdetői, illetve erdélyi gyakorlatának szentesítői, elfogadtatói, addig az utóbbiak a pápaság harcos törökellenességének diplomatái voltak. Végső célként mindannyiuk szeme előtt az oszmánok visszaszorítása, hatalmuk megtörése lebegett, de különböző módon vélekedtek annak lehetőségéről. A jezsuiták a keresztény háború megindításának lázában tevékenykedtek, azaz a keresztény erők próbálták folyton aktivizálni, a „padovások” inkább a kiváráásra, tűrésre, a kedvező alkalom bekövetkeztére építettek.⁹

Nem könnyű megítélni, vajon 1593–94 ilyen, az oszmánok elleni háborúba lépésre kedvező alkalom volt-e. Békeidőben Erdély a két nagyhatalom kölcsönös bizalmatlanságának, ugyanakkor a köztük fennálló és az 1568-as drinápolyi békében elismert erőegyensúlynak köszönhetően viszonylagos nyugalmat élvezett. A Habsburg és török politika egymás elleni ügyes kijátszása – különösen a háború megpróbáltatásaival szemben – valóságos „aurea aetas”-t jelentett számára. A háborúban való részvétel vagy a távolmaradás kérdésében ezért az erdélyi politikának több körülményt mérlegelnie kellett. Mindenekelőtt bizonyosnak látszott, hogy vazallus országnak közreműködésére számítani fog a Porta, ennek ellenére a Kendy Sándor vezette „törökös párt” bízott abban, hogy Erdély meg tudja őrizni semlegességét. Reményüket táplálhatta, hogy eddig még akkor sem lett a Habsburg–török rivalizálás hadszíntere a kis fejedelemség, ha történetesen éppen érte, a felette gyakorolt uralomért is folyt a küzdelem. Azt is tapasztalhatták ugyanakkor, hogy a békerendezésnél könnyen hátrányos helyzetbe kerülhet országuk, amint erre 1568 figyelmeztető példát nyújtott, hiszen a két nagyhatalom közti háborúskodás okaként ekkor egyedül János Zsigmond örökös nyugalanságát jelölték meg, mintegy bűnbakként állítva az erdélyi királyt.¹⁰ Ennek megelőzésére hasznosnak látszott mindjárt a háború elején határozottan színt vallani, nehogy a végelszámolásnál Erdélyt áldozzák föl ismét a béke helyreállításának ürügyén.

Kétségtelen, hogy a döntés meghozatalában a fejedelem akarata az erdélyi hatalmi struktúra sajátos felépítése miatt meghatározó volt, ezt pedig nemcsak a pápai diplomácia, különösen Carillo atya működése, hanem saját ambíciói, nagyszabású tervei is befolyásolták. Az is jól ismert, hogy a török elleni háború ügye nem az első és egyetlen kérdés volt, ami a Báthory Zsigmond körül szerveződő fejedelmi udvart szembe állította a szintén fontos hatalmi pozíciókat kézben tartó, de befolyását lassan teljesen elvesztő Kendy–Kovacsóczy-féle csoporttal. Jórészt ezzel magyarázható, hogy az ún. németes vagy háborús párt oldalán nem csupa harcos törökellenes elkötelezettségűt, a másik oldalon pedig nem kizárólag

”törökbérenc megalkuvókat” találunk.¹¹ Az sem vitatható, hogy a történelem távlatából szemlélve a törökellenes harc az egész magyarság számára jelentett közösen vállalható kötelezettséget,¹² más kérdés azonban, mennyire látta ezt időszereűnek az 1590-es évek elején a királyi Magyarország és mennyire Erdély. Nem hagyható ugyanis figyelmen kívül, hogy Erdélynek a Habsburgok török elleni elkötelezettségéről és reális lehetőségeiről, erejéről nem voltak lelkesítő tapasztalatai, a török protektorátus alatt élvezett viszonylagos nyugalmat nem szívesen adta fel. Ennek alapján kap különös jelentőséget a Porta Erdéllyel kapcsolatos politikája. Nagymértékben csökkenthette a Habsburgok iránti bizalmatlanságot, ha a török részéről az ország addigi kedvező vazallus státusát látja fenyegetettnek. Jellemző összefüggésre utalt Báthory Zsigmond fejedelmi előterjesztése, amikor Magyarország veszedelmét egyúttal Erdély utolsó romlásának tekintette. A propositio szerint „csak addig marad Erdély meg, még Magyarország létszen előtte”, azaz a még meg nem szállt országrész török kézre kerülése Erdély viszonylagos különállását is felszámolná.¹³ Tekintsünk el egyelőre attól a fontos mozzanattól, hogy Erdély sajátos, „különleges státusát” eddig sem a királyi Magyarország létének köszönhette, hanem a török „belátásának”. Szulejmán szultánt 1541-ben legalábbis nem Habsburg Ferdinánd kényszerítette arra, hogy Erdélyt vazallus tartományként juttassa Szapolyai János király örökösének, s ne annektálja azt. Most figyelmen kívül hagyhatjuk azt a körülményt is, hogy később sem a Habsburgok ereje és elszántsága szorította rá a Portát, hogy az 1541-es „modellhez” ragaszkodjon. Mindezeket túl sem haszon nélküli, ha megvizsgáljuk, hogyan képzelt el az oszmán hadvezetés Erdély részvételét a háborúban. Ennek segítségével talán választ kaphatunk arra, vajon valóban Erdély addigi előnyösebb státusának felszámolásával fenyegetett-e a török Magyarországon indított háborúja.

Szamosközy István feljegyzéseiből jól ismerjük, hogy 1592-ben a Porta már biztosan tudott Báthory Zsigmond és a prágai udvar kapcsolatáról. Császárt ezért sűrűn járatta a gyulafehérvári udvarba, részint, hogy pontosan tájékozódjon, részint pedig, hogy a maga javára befolyásolja a fejedelmet és környezetét.¹⁴ Azt is több forrás állítja, hogy a sztambuli háborús frakció vezetője, Szinán pasa nem szívelte különösebben sem Báthory fejedelmet, sem országát.¹⁵ Nem remélhetett tehát tartós nyugalmat Erdély, amikor Szinán 1593 januárjában nagyvezér lett. Ám a pasa szándékairól ezzel együtt sem vallanak egyértelműen a kútfők. Baranyai Decsi János szerint a fejedelmet portai követe, Ravazdi György arra figyelmeztette, hogy Szinán Erdély elfoglalására tör. Utalt arra is, hogy Zsigmondnak esetleg elődjéhez, János Zsigmondhoz hasonlóan tisztelgő látogatást kellene tenni a vezérpasa táborában, ami tekintve az iránta táplált ellenszenvet, nem lenne kockázat nélküli.¹⁶ A török nándorfehérvári táborában tartózkodó Bódog János 1593. szeptember 11-én szintén az Erdélyt fenyegető veszélyre utalt, de arról is tájékoztatta fejedelmét, mit vár Szinán tőle. Egyrészt élelmiszert és hadfelszerelést kell majd küldenie, de az is biztosra vehető, hogy az erdélyi haderő sem maradhat tétlen. Feladatát a temesvári béggel együttműködve Kálló és Kisvárdá elfoglalásában jelölték meg. Az akció, mely a felső-magyarországi császári erők lekötésére alkalmasnak látszott, Báthory hűségének próbatétele lett volna. Ezért bírt nagy fontossággal Sennyey Pongrác küldetése, aki a temesvári basánál igyekezett kimenteni Báthoryt, amiért az nem indította meg seregeit. A törökök kései hadbavonulása 1593-ban az erdélyi követ kezére játszott, így ugyanis az „üdőnek rövid voltával” menthette ki ura és országa tétlenségét a bég előtt.¹⁷

Úgy tűnik, a Porta a két oláh vajdaság török hűségben való megtartása kapcsán is számított Erdélyre. Ebben a kérdésben ugyanakkor sajátosan ellentmondásos helyzetbe keveredett, s ezt Báthory jó érzékkel használta ki. Erdélynek ugyanis a 16. század végére lassan hagyományos szerepévé vált az oláh vajdaságok feletti felügyelet. Ám Isztambulban azt is jól tudták, hogy a letett vajdák nemcsak Magyarországon, hanem Erdélyben is gyakran találtak menedéket.¹⁸ Ennek ellenére a gyakori vajdacserék mellett az erdélyi seregek is mind többször gondoskodtak a tartományok hűségének megőrzéséről. III. Murád szultán 1591. december 6-ai levelében maga kérte Báthory Zsigmondot, hogy Havasalföldre és Moldvába küldjön csapatokat, s ezt az óhaját 1593. szeptember 30-án is megismételte, bár az erdélyi katonaság létszámát igyekezett korlátozni.¹⁹ Utasításával lényegében szentesítette az erdélyi hadak jelenlétét a vajdaságokban, ezért nagyvezére, Szinán pasa már hiába intette Báthoryt csapatai visszavonására. A fejedelem joggal hivatkozott arra, hogy azokkal a hatalmas császárnak szolgált, amikor Moldvából kikergette Péter vajdát, s helyébe Áront ültette (1592). Hasonló szerepe volt Erdélynek a havasalföldi uralomváltásban is. Itt Mihály került a vajdai székbe Báthory segítségével 1593 őszén.²⁰ A három vazallus ország: Erdély, Havasalföld és Moldva már 1594 őszén szövetségre léptek egymással, amit 1595 május–júniusában megújítottak immár Báthory Zsigmond főségét, mintegy hűbérúri jogait elismerve.²¹ Összefogásuk törökellenes célzatú volt, elmondható tehát, hogy a Porta úgy veszítette el korábbi hűbéreseit, hogy abban maga is „ludas” volt: a török felügyeletet biztosítani hivatott régebbi eredetű, de idővel egyre szorosabbá váló kapcsolatukat nem tudta megbontani, így az addig jól bevált módszerrel is hiába próbálkozott, amikor ellenvajdákat küldött erősebb török segédcapatokkal. Ezeket már a nyíltan törökellenessé vált szövetségesek verték vissza Moldvában és Havasalföldön, erdélyi seregekkel az oldalukon.²²

Konstantinápolyban régóta fontos hírforrásnak tekintették a gyulafehérvári udvart. A háború kibontakozásakor aztán Erdélynek ez a szerepe is visszajára fordult a törökök szemontjából. Báthory ugyan továbbra is tájékoztatta a Portát a keresztény seregek várható támadási irányáról, valamint a lengyelek szándékairól, de információkkal látta el a másik felet is. Tieffenbach kassai főkapitány különösen sokat köszönhetett az így nyert híreknek.²³ Portai kapcsolatai, főként pedig a Moldvából kapott értesülések révén Báthory korán tudomást szerzett a tatárok várható betöréséről, s egyik fő szorgalmazója lett annak, hogy közös lengyel–erdélyi együttműködéssel próbálják meg visszatartani őket. Forgách Simon 1594. február 2-án tájékoztatta Pálffy Miklóst arról, hogy az erdélyi vajda üzenete szerint a török nagy reménységet fűz a tatár segéderőkhöz, megállításuk biztosan nagy veszteséget jelentene neki. Báthory még arra is hajlandónak látszott, hogy a kozák–erdélyi–lengyel egyeztető megbeszéléseknek Erdély adjon otthont. Bár az erdélyi fejedelemnek „severitással kellett a dologban procedálni”, bizonyosan nem az ő szándékán múltott, hogy a tatár betörést 1594 tavaszán nem sikerült megakadályozni.²⁴

Mindent egybevetve, úgy tűnik, a Porta egyszerre várta el Erdélytől a hagyományosnak nevezhető vazallusi kötelezettségek teljesítését (élelem, felszerelés, segédcapatok), s az ezen némileg túlmutató szolgálatokat (oláh vajdaságok biztosítása, hírszerzés). Forrásaink azonban nem zárják ki azt sem, hogy a török Erdély elfoglalását is tervbe vette. Szinán nagyvezér nagyvonalú elkép-

zelései ugyanakkor azt a gyanút keltik, hogy mindez nem volt több fenyegetésnél, a törökök szokásához illő propagandánál. A bécsi király székhelyét ugyanis ugyanúgy hadjárata stratégiai céljaként jelölte meg Szinán, mint a pápa városát vagy vazallus tartományát. Nehéz lenne elhinni, hogy a hadait Magyarországra vezető pasa mindjárt hadjárata elején megtörte volna a jól bevált oszmán hadiszokást, s az egy irányba vezetett támadás helyett erejét megosztotta volna a magyarországi és az erdélyi hadszíntér között.²⁵ A Porta Erdéllyel kapcsolatos elképzeléseiről sokat elárul az a tény is, hogy a Báthory Zsigmond trónját már 1581-ben veszélyeztető Markházi Pálnak 1593-ban sem sikerült a fejedelmi széket megszereznie, pedig ekkor a szomszédos vajdaságokban napirenden voltak a vajdacserék. III. Murád szultán még 1594. április 25-én kelt levelében is bizalmáról biztosította Báthoryt, sőt a temesvári basa vádjaival szemben is megvédte.²⁶ Ebből világos lehet, hogy az 1593 őszi csupán rész sikereket hozó szináni hadjárat (Veszprém, Palota elfoglalása) után sem gondolt Báthory elmozdítására, holott annak tétlensége, illetve a bánági törökellenes portyáknak nyújtott segítsége miatt erre meg lett volna az oka. Hiába jelezte tehát Bódog János Szinán táborából, hogy „valami hazug hír érkeznék a nagyságod birodalma felől”, hitelesebbnek bizonyult Mihály havasalföldi vajda Konstantinápolyból küldött jelentése, amelyben Bódoggal szinte egyidőben azt írta: „semmi egyebet jónál ott nem hallottam Nagyságod felől”.²⁷ Báthory Zsigmond tehát más megítélés alá esett a Portán, mint az oláh vajdák, s ha gondoltak is az elmozdítására, komolyabban nem léptek föl ellene. Megelégedtek a szokásos fenyegetésekkel. Erélytelenségüket magyarázhatja ugyan az erdélyi-török kapcsolatok hagyománya, amely fontosnak tekintette a mindenkori fejedelem békés, nyugodt kormányzását,²⁸ s ezért a sűrű uralomváltást nem szorgalmazta. Nem menti azonban a Porta hibáját, amennyiben politikája, amellyel birodalmának peremvidékén a vazallus tartományok hűségét igyekezett biztosítani, olyan hatalmi viszonyokat szült, amelyek alkalmas pillanatban veszélyt jelenthettek számára.

Választ kell még adnunk arra a kérdésre, miként befolyásolta volna Erdély korábbi státusát az oszmán birodalmon belül, ha Szinánnak sikerül eredeti terve, s Magyarország még meg nem szállt területeinek javát anektálni tudja. Báthory Zsigmond már ismertetett 1594 augusztusi fejedelmi előterjesztése az egyik lehetséges választ megadta, s ezt történetírásunk is többnyire elfogadta.²⁹ Utalunk kell azonban itt arra az oszmán elképzelésre, amelyre legutóbb Tóth Sándor László hívta fel a figyelmet, s „szináni ajánlat”-nak nevezett el. Eszerint nem Erdély bekebelezéséről lett volna szó, sőt inkább egy újabb, a Kassától Nagyszombatig terjedő területet magában foglaló vazallus tartomány („kassai vajdaság”) létrehozásáról!³⁰ Hasszán temesvári beglerbég 1594. szeptember 4-én írt levelében ecsedi Báthory Istvánnak ajánlotta föl a „vadajdságot”, amennyiben a szóban forgó terület nemességét és városait a töröknek való hódolásra bírja.³¹ Rákóczy Zsigmond már 1593. október 2-án jelezte Pálffy Miklósnak, hogy a temesvári beglerbég szemtelen vakmerőséggel ígérgette némely főúrnak a kassai kormányzóságot, a pontos török tervről pedig Pálffy Miklós 1594. február 18-i leveléből értesülhetünk. Eszerint amennyiben a bécsi király őszintén akarja a békét, abban az esetben „illik, hogy a magyaroktól kezét elvonja”. Azt is engedélyeznie kell továbbá, hogy „közöttük egy királyt válasszanak, hogy mint Erdélyország, azok is a császár rabjai” legyenek.³² Pálffy leveléből tehát már nemcsak az hámozható ki,

hogy a még meg nem szállt terület egy részére lett volna csupán érvényes az „ajánlat”, hanem az eddig a török birodalomba be nem olvasztott országrész egészére.

Mindezek alapján, úgy vélem, jogos kétélyeink lehetnek afelől, mennyire kell komolyan venni Erdély bekebelezésének veszélyét. Érdemes arra is utalni, hogy a kis fejedelemséget nem egyedül a Porta fenyegette meg katonai akcióval, de – ha hihetünk Báthory Zsigmond szavainak – Prága is.³³ A háború vagy béke fölötti erdélyi belpolitikai csatározásokban mindenesetre jól kiegyensúlyozhatták egymást a kétoldali veszélyről szóló hírek. A vita eldöntésében nem is elsősorban ez játszott fontos szerepet, sokkal inkább az erdélyi politikai, hatalmi struktúra sajátos működése. 1593 őszén a török nem ért el átütő sikert, ami egyébként a téli szállásra visszavonuló Szinán szemében is felértékelte Erdély jelentőségét. Ám a Pálffy Miklós vezérelte téli keresztény ellentámadás biztató kezdeti sikereit (Fülek, Dévény, Szécsény, Kékkő stb. bevétele) is megtörte az Esztergomnál elszenvedett kudarc.³⁴ 1594 nyarán tehát nincs látható jele egyik fél erőfölényének sem. Ez a paíthelyzet adhatott teret az erdélyi politika „önvezérlésének”, s a fejedelmi hatalom rendekkel szembeni erejét s Báthory tudatos, udvarát a maga szándékait feltétlenül kiszolgáló személyekkel feltöltő tevékenységét ismerve, a küzdelem végkimenetele nem lehetett kétséges.

Az erdélyi törökellenes fordulat magyarországi hatásával, fogadtatásával kapcsolatban gyakran idézett vélemény Illésházy Istváné, aki följegyzéseiben Báthoryt a keresztények számára alkalmas pillanatban megcsillanó fényes csillagnak nevezte.³⁵ Jellegzetesen „magyar” szempontú értékelését és örömét az erdélyiek nem osztották maradéktalanul. Nehéz olyan korabeli erdélyi historikust találni, aki legalább aggodalmainak ne adott volna hangot.³⁶ Illésházy idézett gondolatát is érdemes azonban tovább olvasni, mert ezáltal arról bizonyosodhatunk meg, hogy képes volt az erdélyiek szemszögéből is mérlegelni azok csatlakozását a keresztény szövetséghez. Felhívja egyúttal a figyelmet arra, hogy *Erdély háborús szereplésében* voltaképpen az *első pillanattól fogva bizonyos sajátos, a háború alakulásával aszinkronban levő mozgás érzékelhető*. Illésházy ugyanis nem mulasztotta el feljegyezni, hogy az erdélyi nagy változás éppen Győr elestének évében történt, amely veszteség nemcsak Rudolf császárt rémíszította meg, de rajta kívül a német fejedelmeket és Itáliát is. Erdély csatlakozása a törökellenes szövetséghez ez alapján „nagy csuda lón”, hiszen „az török császár alioquin in summo gradu potentiae lévén” a német császártól nem várhat pillanatnyilag nagyobb segítséget. Arra is utalt, ahogy a fejedelemség korábbi történelme sem örökített pozitív hagyományokat a Habsburgokhoz való csatlakozásról, mert a németek „magokat sem ótalmazhatták a töröktől, nemhogy Erdélyt”.³⁷ Más magyarországi főurak is tisztában voltak azzal, hogy *Erdély önereje vajmi kevés hatalmas ellenfelével szemben*. Báthory István 1594. március 5-i leveléből tudjuk, hogy ő sem tartotta elegendőnek az erdélyi fejedelem szövetségbe vonását, biztos garanciákat is szükségesnek látott a segítségadás felől. Jól ismerte föl, hogy az oszmánok helyzeti előnyt élveztek, amennyiben hűtlenné vált vazallusukat gyorsabban elérhették, mint a keresztény segítség. Nem véletlen az sem, hogy Zsigmond és Rudolf szövetségének egyik legfontosabb feltétele az Erdélynek nyújtandó segítség ígérete volt.³⁸ A fejedelemség katonai erejéről nincsenek biztos adataink. A magyarországiak ugyan mintegy 40 ezer katonára számítottak

Erdélyből, ám mértéktartó számítások szerint a székelyek nélkül az erdélyi haderő csak 13 ezer körüli létszámú volt, s még a székelyekkel együtt sem haladta meg lényegesen a 30 ezret.³⁹ Erdély helyzetének mérlegelésénél figyelemmel kell arra is lenni, hogy ez a viszonylag kis haderő földrajzilag megosztott volt. A két oláh vajdaságban 1594 őszén már jelentősebb erdélyi sereg állomásozott. A török számára nem is önmagában Erdély elpártolása okozott érzékeny veszteséget, hanem a három vazallus fejedelemség egyidejű hűtlensége. Szepsi Laczkó Máté szavai minden bizonnyal a „hármasszövetséget” irányító Báthoryra vonatkozhattak, amikor 1595-ös feljegyzésében ezt írta: „Ez időben a török nemzet rettegni kezdte vala a Báthory Zsigmond hatalmát és jó szerencsését.”⁴⁰ Megjegyzését hitelesítheti, hogy Szinán nagyvezér 1595-ben Havasalföld felé vezette seregeit.

Nehezen értelmezhető epizód a Porta és Erdély viszonyában a törökök 1595-ös hadjárata. Kétségtelen, hogy a magyarországi hadszíntérre való biztonságos felvonulás, a hadfelszereléssel és élelemmel való ellátás biztosítása végett a szultáni udvar nem nézhette tétlenül vazallus tartományai egyre eredményesebb hadivállalatait. 1594 végétől kezdve nemcsak Havasalföldről szorították ki az oszmán helyőrségeket, de a Dunán átkelve mélyen a birodalom belsejében portyáztak. Mindez igazolni látszott Szinán állítólagos véleményét, amelyet Szamosközy jegyzett föl. Eszerint amíg a Porta Erdély hűségét nem biztosítja, addig „semmi nagy dolgot az nímeten nem cselekedhetik”.⁴¹ Csapatait azonban ő sem Erdély, hanem Magyarország felé vezette, de ott sem 1593-ban sem a következő évben nem tudott olyan sikert elérni, amivel Rudolf császárt békére kényszeríthette volna. 1595-ben tehát úgy fordult el a török a magyarországi hadszínterről, hogy ottani hadakozását nem tudta megnyugatóan lezárni. Az 1593–94-es keresztény ellentámadásból pedig már tapasztalhatta, hogy távollétének ára végvárainak elvesztése lehet. Mindezek alapján nem elégedhetünk meg azzal a rövid magyarázattal, amely az 1595-ös hadjáratot egyezően büntető hadjáratnak tekinti.⁴² Nemcsak azt kell bővebben megindokolnunk, mi lehetett a Porta stratégiai célja ez évi hadjáratával, de ennek különös lefolyását is.

Erdély és a két oláh vajdaság törökellenes szövetségének jelentőségével a magyar politikusok és hadvezérek szinte az első pillanattól fogva tisztában voltak. Nem is mulasztották el szorgalmazni azok komoly megsegítését.⁴³ Ám Prága nem küldött jelentősebb segítséget a vajdaságokba. Bebizonyosodott ugyan, hogy a szövetséges keleti tartományok külső segítség nélkül is komoly zavarokat okozhatnak a Portának diverziós akcióikkal, mindez még nem indokolja elégséges módon, miért fordult főerőkkel ellenük a török. A sejkhülszlám 1595 elején is pusztán arra figyelmeztette III. Murádot, hogy Erdélyre nagyobb gondja legyen, mert vele együtt Havasalföld és Moldva is kiszakadhat a birodalomból. Annak nem látta szükségét, hogy ellenük „bizonyos mennyiségű” katonánál többet, né tán a fősereget rendelje ki.⁴⁴ 1595 nyarán azonban főhadszíntérre lépett elő ez a terület, s mivel a fentiek szerint ez a megoldás nem az egyetlen és nem is az elsődleges elképzelés lehetett a Portán, magyarázataitól nem tekinthetünk el.

Láttuk már, hogy Szinán pasa sem Erdélyt, sem fejedelmét nem kedvelte különösebben, egyéni érzelmei mégsem befolyásolták hadászati céljait. Borsos Tamás 1618-ban úgy hallotta a Portán, hogy országának a „rossz bolond Szinán pasa miatt” kellett „rút háborúságot” szenvednie, s az 1595-ös hadjáratot később

is a nagyvezér nevéhez kapcsolták a kortárs történetírók és azok utódai is.⁴⁵ Ám mivel tudjuk, hogy 1595 februárjában őt leváltották a nagyvezéri posztról, így a hadjárat előkészítése és megtervezése bizonyosan nem rá, hanem utódjára, Ferhád pasára hárult.⁴⁶ A nagyvezérváltozáson kívül meg kell emlékeznünk az éppen ekkor bekövetkező szultánváltásról is. Prépostváry Bálint jó előre óvott attól, hogy a szultánváltások során rendre bekövetkező portai bonyodalmakban bárki is azért reménykedjen, mert ettől a háború befejezését várja. „Jóllehet itt is azt beszéllik – írta Mátyás főhercegnek –, hogy török császár meghalt volna, de ha szinte meghalt is, vagyon fia, az ki hadakozhatik.”⁴⁷ A fiatalon apja örökbe lépő III. Mehmed valóban folytatta a háborút, de kétséges, hogy annak eredeti célkitűzéseit továbbra is érvényesnek tekintette-e. Ha elfogadjuk, hogy a háborút megindító Szinán nagyvezér Magyarország egészének megszerzésére törekedett, s tudjuk, hogy ezt az eredményt 1593–94-es hajdáratai nem érték el, úgy bizonyosra vehetjük, hogy 1595-ben, legalábbis egyelőre, a szultáni udvar lemondott arról, hogy célját a Bécs előterében vívott harcokkal érje el. Illésházy István megörökítette feljegyzéseiben, hogy Szinán 1594-es hadjárata végén békeajánlatot tett, amit a császári hadvezetés visszautasított.⁴⁸ A török hadviselés módszereinek ismeretében nem zárhatjuk ki, hogy az első döntőnek vélt összecsapás, a Győr környéki harcok és még inkább a vár elfoglalása után Szinán komolyan gondolt a háború lezárására.

Mivel 1594 végén katonái egy részét Magyarországon teleltette, joggal gondolhatunk arra, hogy a győri békeajánlat visszautasítása miatt a következő évben ismét ide vezetett volna hadjáratot.⁴⁹ A helyébe lépő *Ferhádnak* azonban *sikerült rávennie az ifjú Mehmed szultánt arra, hogy Szinán felettébb kétértékű eredményeit az elpártolt vazallusok hűségre kényszerítésével „feledtesse”*. A kegyvesztett Szinán eredeti elképzeléséhez már egyébként sem ragaszkodhatott a Porta, így Ferhád és szultánja úgy nyertek „csatát” Szinánnal szemben az új hadjárat cél kitűzésével, hogy közben a birodalom presztízsveszteséget szenvedett. A győri sikert nem próbálták meg kihasználni, a visszautasított békeajánlatot nem torolták meg. Mindezt csak az pótolhatta, ha az elpártolt vazallusokat példásan megbüntetik, ami egyébként a birodalom presztízsjén okozott csorbát is kiköszörlhette volna. Erre mindenekelőtt Erdély megfenyítése kínált lehetőséget, hiszen a Portán jól ismert volt, hogy a hűtlenné lett vajdaságok elsősorban rá hallgatnak. Éppen ezért több mint különös, hogy az 1595-ös hadjárat úgy ért véget, hogy Báthory Zsigmond országát nem érte el a török had. A döntés kicsikarásához és az egyértelmű sikerhez arra is szükség lett volna, hogy a szemben álló táborok összemérjék erejüket, ám erre sem került sor. Enélkül az egész hadjárat meglehetősen furcsán zajlott le és ért véget. Előbb a török hódoltatott néhány várat, majd a szövetséges keresztény seregek visszafoglalták azokat, s közben két jelentősebb csatát is megnyertek (Calugareni és Giurgiu).⁵⁰ Világosabban rendeződhetnek a hadjárat egyébként meglehetősen nehezen értelmezhető mozzanatai, ha megpróbáljuk meghatározni, milyen stratégiai cél vezethette az oszmánokat és mi indokolta furcsának tűnő hadviselésüket.

Az erdélyiekre haragos Szinán Pecsevi szerint 1594-ben Havasalföldet fenyegette meg támadással.⁵¹ Ez azonban önmagában még nem perdöntő bizonyíték a hadjárat célját illetően, különösen mivel Szinán kegyvesztett lett később. Szamosközy feljegyzéseiből tudjuk, hogy az agg nagyvezér általában azt a vazal-

lusát rémíszttette el, aki éppen szemben volt vele. Egy Mihály nevű „tizedesdrabant” maga hallotta szintén 1594-ben, hogy „Szinán basa olyan szándékkal volna, hogy basát szállítana Erdélyben”.⁵² Mindez pusztán azt bizonyítja, hogy Szinán pasa tisztában volt a vazallusok elpártolásából származó veszéllyel, és nem furakodott azok fenyegetésével. Ennél többre nem utaltak szavai, mert ellenkező esetben már 1593-ban is joggal lehetne tőle számonkérni egy Erdély elleni hadjáratot. Pecsevi az 1595-ös stratégiai célról úgy emlékezett meg, hogy az „iszlám hadsereg a nagyhatalmú szerdárral Oláhország ellen küldetett.” Kjámb Cselebi sem fűzött ehhez újabb adalékot. Egybecseng krónikájuk ott is, ahol az Erdélybe küldött csasuzról írtak. Vele a szerdár küldött üzenetet, melyben felszólította Báthoryt, hogy az esetleg hozzá menekülő Mihály havasalföldi és Razván István moldvai vajdát hűségbe bizonyítékaként fogja el és küldje a török táborba.⁵³ A szultántól ugyancsak érkezett követ Báthoryhoz, aki szintén hűségre intette a fejedelmet. A temesvári basa közbenjárását is megígérte az egyébként sem túl haragos Ferhád pasánál, ha Báthory visszatér elődei útjára, és példát vesz azokról, „minemű hűséggel az hatalmas császárnak szolgáltanak”. Szamosközy István feljegyzése szerint a régi jó viszony helyreállítása érdekében hajlandó lett volna arra, hogy néhány főemberét megbüntesse: „vezérim közül – szólt az üzenet –, ha téged valaki megbántott, add értésemre; nem leszen olyan emberem, kit meg nem büntetek”.⁵⁴ Mivel a nagyvezéri tisztet ekkor már Ferhád töltötte be, talán megkockáztatható az a feltevés, hogy III. Mehmed itt Szinánra gondolt. Mivel az ex-nagyvezér egyébként is kegyvesztett volt, a „vezéraldozás” hangoztatásának megvolt a fedezete. Ha kétséges is, hogy Báthory kedvéért bántódása esett volna Szinánnak, az világosan kivehető a szultán és a szerdár üzenetéből, hogy a Porta 1595-ben nem törekedett föltétlenül Erdély ellen is haddal vonulni. A velencei követ 1595. április 19-i tudósítása szerint Ferhád meglegedett volna, ha Havasalföld és Moldva sorsát rendezi le egyszer s mindenkorra (una volta per sempre), Erdély hódoltatásának szándékáról nem tudott. Baranyai Decsi Jánosnak is feltűnt, hogy a török túlságosan sok időt töltött a havasalföldi várak megerősítésével, ami annak jele lehetett, hogy e vajdaságot tartósabban meg akarta szállni.⁵⁵

Mindezek alapján talán nem önkényes arra következtetni, hogy a *Porta 1595-ben meglegedett volna Erdéllyel szemben a politikai rendezéssel*. Ezzel a három hűtlen vazallus legerősebbikét igyekezett a törökellenes harcból kikapcsolni. Ajánlatának őszintesége vitatható, ám a bekövetkezett események ennek eldöntését fölöslegessé teszik. Báthory ugyanis Havasalföldre vezette csapatait, és ezzel az „ajánlat” nyilvánvalóan érvényét veszítette. A hadjárat során azután nemcsak az időközben ismét nagyvezérré kinevezett Szinán nem vállalt döntő csatát, de Báthory sem kísértette meg szerencsáját. Meglegedett a kevésbé előbb török kézre került várak visszavívásával, s csak arra vett bátorságot, hogy a Dunán átkelő török főszereg utóvédjébe belekapjon (Giurgiu). Báthory ilyen magatartása érthető, hiszen a túlerővel szembeni csatavállalásának túlságosan nagy lett volna a kockázata. Ezért elegendőnek vélte, ha a Szinán visszavonulása által felkínált lehetőséghez igazodik, s lassan előrenyomulva kikíséri a törököket Havasalföldről. Szinán viselkedése már bővebb magyarázatra szorul. A szultán bizalmát újból elnyert vezér nehéz helyzetben volt. Ferhád hosszúra nyújtott nekikészülődése miatt a hadjáratot csak későn kezdhette meg, s ez eleve behatárolta lehetőségeit. Azt már korábban is tapasztalhatta, hogy katonái nem a

szent háború eszméjétől fanatizált, mindenre elszánt harcosok, az időjárás rosszra fordultával pedig különösen nehéz közöttük fegyelmet tartani. A velencei követ 1595. szeptember 2-ai jelentéséből az is kiderül, hogy az eltávolított Ferhád pasának a seregen belül több híve volt, s ezek nem szívesen engedelmeskedtek régi-új vezérüknek, Szinánnak. Illésházy István is úgy tudta, Szinán azért kényszerült visszavonulni, mert „nem bízék népében”.⁵⁶ További magyarázattal szolgálhat a hadjárat furcsa alakulására és Szinán óvatosságára, hogy frissen visszaszerzett nagyvezéri posztját és az iránta érzékelhető nem túlzottan nagy rokonszenvet a szultáni udvarban nem akarta elveszíteni, illetve tovább rontani egy kétes kime-telűnek ítélt ütközet felvállalásával.

Szamosközy feljegyzése szerint „Zsigmond havaselvi harcát annyira iszonyítják, hogy pogány fejedelemnek keresztvénnel soha olyan viadalja nem volt”.⁵⁷ Ismert, hogy a törökök veresége nem minősíthető komoly katonai kudarnak, ám az is kétségtelen, hogy Erdély 1595 őszén élte addigi törökellenes szereplésének legfényesebb napjait. A siker mégsem volt teljes. A felégetett és elpusztított Havasalföld jelentősen meggyengült, de a másik szövetséges, Moldva is megsínylette az 1595-ös hadjáratot. A Báthory által vajdai székbe emelt Razván Istvánt Jeremiás Movila szorította ki országából lengyel segítséggel. Mivel a tatár seregek csak tétlenül szemlélték a vajdaváltást, s később is megelégedtek azzal, hogy az új vajda hűséget fogadott a szultánnak,⁵⁸ a moldvai események különös jelentőséget nyertek. Túl azon, hogy a határok védelmével megelégedő, országukat csak vonakodva elhagyó erdélyiek aggodalmát igazolta a hátuk mögött bekövetkező hatalomváltás, a *törökellenes keleti szövetség megbontása érdekében lassan kiformalódó lengyel–török együttműködés a moldvai eseményeket az 1595-ös esztendő egyik legfontosabb, Erdély sorsát később is meghatározó epizódjává avatja*. Amennyiben Erdély a török elleni harcban továbbra is részt kívánt venni, keléti határainak védelméről külön is gondoskodnia kellett.

Nem kis mértékben csökkentette a fejedelemség katonai potenciáját a *székelyek között rendezett „véres farsang”*. Tekintve, hogy Rudolf császár némely kortárs vélekedésével ellentétben nem küldött „szép segítséget”-et Báthorynak, ami önmagában kétséssé tette, vajon később milyen támogatást remélhet Erdély Prágától, a székelyek szabadságának visszavétele és soraik megritkítása valósággal *katonai öncsonkításnak tűnik*.⁵⁹ A további harcos törökellenesség esélyeit mindenestre rontotta.

A kétségtelen kudarc ellenére tehát néhány változást a maga javára könyvelhetett el a Porta, még ha azokhoz vajmi kevés köze is volt. Ezzel sem vigasztalódhatott azonban a magyarországi hadszíntéren. Itt érzékeny katonai veszteségek érték, a havasalföldi hadjáratért súlyos árat fizetett. Elveszítette Esztergomot és Visegrádot, s ezzel veszélybe került Győr és Buda is.⁶⁰ 1596-ban a szultán személyesen indult hadba, hogy elégtételt vegyen.

Pecsevi vélekedése szerint III. Mehmed személyes hadrakelésének célja az ellenség elrémisztése, megfenyítése volt, de a katonák harci kedvét is éleszteni akarták padisahjuk jelenlétével. Kjátib Cselebi valamivel pontosabban fogalmazott. Eszerint a szultán vezette csapatoktól döntő sikert vártak, ami után „a békekötés könnyű lenne”.⁶¹ Nem valószínű, hogy Magyarország még hódolatlan részeinek igába hajtása lett volna a török célja, mint ahogyan azt Baranyai Decsi gondolta.⁶² Bizonyára a szultánhoz egyedül méltó vállalkozásnak tartotta ezt.

Mindazonáltal az Eger irányába vezetett hadjárat végül is kínált lehetőséget az ország egésze fölötti török uralom elismertetésére, hiszen Mezőkeresztesnél a főerők csaptak össze. Az ütközetet ugyan maguk a török történetírók hasonlították Mohácshoz, eredménye mégsem volt ahhoz mérhető.⁶³ Szulejmán szultán 1526-os döntő katonai győzelmének hamarosan meglett a politikai gyümölcse is. 1528-ban I. János magyar király a Porta védelme alá helyezte magát és országát. Mezőkeresztesnél az ehhez fogható politikai siker elmaradt.

Az 1596-os szultáni hadjárat nem változtatta meg gyökeresen Erdély sorsát. Az „Erdel-oglu”, Báthory Zsigmond Miksa főherceggel egyesítette hadait, amivel nem kis kockázatot vállalt. Ezzel 1595-höz hasonlóan ismételten elutasította a Porta megegyezési javaslatát, pedig az lényegében Báthory tényleges hatalmi helyzetét ismerte volna el, amennyiben a Havasalföld feletti hűbérúri jogait érintetlenül hagyta.⁶⁴ Erdélyből való kivonulása ugyanakkor a tatároknak is szabad prédájává vethette országát. Mindezt nem ellensúlyozta a mezőkeresztesi csata eredménye. Ettől inkább a szultán feltűnő engedékenységének végét várhatta a fejedelem. A portai hatalmasok Báthoryval való levélváltása azonban eloszlatta az erdélyiek aggodalmát. Illésházy István is megemlítette, hogy a szultán Báthory hűségének és a Habsburg-szövetségtől való elszakadásának fejében arra is hajlandó volt, hogy ne csak a korábban is neki ígért Havasalföld, de Moldva fölött is elismerje a fejedelem hatalmát.⁶⁵ A valószínűleg 1597 április–májusában írt erdélyi előterjesztés (telhisz) még csak a megegyezés lehetőségéről szólt, ám Báthory Zsigmond augusztusi, Szaturdcsi Mehmed szerdárhoz küldött levelében már a békeség nevében tiltakozott a temesvári és a gyulai bégek portyázásai miatt. Nem valószínű, hogy formális békekötésre (inkább csak ideiglenes fegyverszünetre) került sor, Báthory ezzel együtt sem merte megkockáztatni, hogy a törökkel való alkudozás fonalát elvágja. Kezére játszott Szinán pasa halála (1596 április), így ugyanis nyugodtan hivatkozhatott arra, hogy Erdély elpártolásának oka Szinán praktikája volt, amellyel a fejedelemséget igyekezett átjátszani Markházi Pál kezére.⁶⁶ Báthory Konstantinápolyba a törökül jól tudó Márton deákot küldte. Ott a szultán nagy tisztességgel fogadta, megbocsátása jeleként maga is levelet küldött Báthorynak. Ebben Szulejmán idejét idézte föl, mint amelyben az erdélyi fejedelmek a padisah jóindulatát élvezték, s hasonlóval bízta Báthory Zsigmondot is. Baranyai Decsi János a Porta által felkínált megegyezési feltételeket túlságosan súlyosaknak találta.⁶⁷ Nem ismerjük pontosan, mit kívánt Mehmed szultán, csak a már említett, talán Jósika István kancellártól származó előterjesztésből gyaníthatjuk, hogy Erdély hűségének biztosítékeként nem elégedett meg a fejedelem jóindulatával. A Temesköz erdélyi kézre került várait visszakövetelte. Báthory elkötelezettségének további biztosítékaul pedig a Porta Havasalfölddel szembeni politikája szolgálhatott. Haszán pasa már 1597 februárjában emlékeztette az erdélyi fejedelmet, hogy Mihály vajdával egy hajóban eveznek, márpedig ő elfogadta a szultán ahdnáméját.⁶⁸ Ha tehát Báthory megmáskacsolná magát, könnyen nehéz helyzetbe kerülhetne, mert immár sem keleti, sem déli határa felől nem érezhetné országát biztonságban.

1597 nem hozott jelentősebb hadi sikert egyik fél számára sem. Bécs és Konstantinápoly is a másik hadvezetés terveit próbálta kipuhatolni. A szövetségesek attól tartottak, hogy a szultáni hadjárat után immár Bécs kerül veszélybe, a Portán pedig Budát féltették.⁶⁹ Ebben a helyzetben nem volt közömbös a Ke-

resztény Liga egységének megőrzése, mint ahogyan az sem, meddig kell az oszmánoknak eltűnie a Duna-menti oláh és a Maros vidékén folytatott erdélyi hadivállalatokat. A *Porta vazallusainak békés megnyerésével próbálkozott*. Nem kockáztatta meg, hogy 1596-os szereplésükért fegyverrel vegyen rajtuk elégtételt. Engedékenysége új lehetőségeket kínált Báthorynak. Mindebből történetírásunk ez idáig főként az erdélyi fejedelem lemondási szándékát és az azt előkészítő diplomáciai alkudozásokat érzékelt és hangsúlyozta.⁷⁰ Kevésbé figyelt fel arra, milyen szolgálatokat tett Báthory török kapcsolata a keresztény szövetségnek.

Említettük már Prépostváry Bálint azon leveleit, melyekben a keresztény félnek kevésbé előnyös egyfrontos küzdelem kiszélesítését szorgalmazta. Az 1595-ös török hadjáratokkal kapcsolatban is láttuk, hogy az addig mellékhadszíntérnek számító Al-Duna menti terület elsősorban a Porta „jóvoltából” lépett elő főhadszíntérre. Később sem vesztett aktualitásából az a kívánság, hogy a háborút két egyenrangú fronton, s a törökök erejét ezáltal megosztva kellene viselni. Báthory 1597-es diplomáciai akciói is ezt a törekvést szolgálták. Márton deák konstantinápolyi követsége kiváló alkalmat kínált arra, hogy Báthory a török tervekről tájékozódjon. Hazatérő követét rögtön Prágába indította, hogy ott adja elő fejedelem javaslatait. A császári székvarosban a szultán ismételt táborba szállítására számítottak, ezért elutasították a magyar vezérek merész elképzelését Buda megtámadásáról. A tanácskozáson részt vevő Illésházy feljegyzéséből azt is tudjuk, hogy még a korai hadrakelés tervét is elvetették.⁷¹ Érveik nem nélkülöztek minden ésszerűséget, amennyiben a hosszabb ideig együtt tartandó sereg ellátásának anyagi nehézségeire, morális tartásuk meggyengülésére utaltak. Ám mindez nem feleltette azt a korábbi tapasztalatot, hogy a török ellen főserégének megérkezéig lehet komolyabb sikereket elérni. Báthory követe a magyarok véleményét támogatta. Buda ostromának megkísérlését ő is sürgetőnek nevezte, fejedelemé nevében pedig megígérte, hogy a török figyelmét egy Szolnok ellen vezetett akcióval próbálják megosztani.⁷² A terv külön erénye volt, hogy nem csak az oszmán sereget készítette volna „kétfrontos” harcra, de a támadófélléppéssel a hadászati kezdeményezést is átvették volna a szövetségesek. Mindebből semmi nem lett. A hadjáratok a Dunántúl északi területére, tehát Bécs előterére korlátozódtak, jelentősebb ütközetre csak Vác környékén került sor. Tata visszafoglalása majd ismételt török kézre jutása⁷³ egy éven belül pedig előre jelezte az elkövetkező esztendőök hadműveleteinek fő jellemzőjét, a várútasok stratégiai szerepének túlsúlyba kerülését.

Nem meglepő mindezek után, hogy az 1597-es hadjárat évi nem Báthory Zsigmond korábbi sikereit gyarapította, inkább kedvezőtlen tapasztalatait erősítette. *A háborút most sem sikerült „két lábra állítani”*. Az ország keleti fele nem tudta önerőből tartósan lekötöni az oszmánok figyelmét. Pedig Sarmasági Zsigmond útján Báthory még a pápát is megkörnyékezte, hogy az általa küldendő segélyhadak parancsnokságát bízva rá.⁷⁴ Ezzel is az erdélyi hadszíntér fontosságát próbálta tudatosítani, eredménytelenül. A nagy tervekből csak Temesvár ismételt ostromára tellett, ami alig volt jó másra, mint a Portával folytatott tárgyalások nyílt fölrlugására.

Az 1598-as hadműveleti esztendő nemcsak a Porta és Erdély kapcsolatát illetően, de a kis fejedelemség további sorsa szempontjából is több tanulsággal szolgált. Báthory Zsigmond ebben az évben adta át Erdélyt Rudolf császárnak, s

ezzel lényegében *Habsburg-kézen egyesült a töröktől meg nem szállt Magyarország*. Az így előállt helyzet 1551-hez volt hasonlatos, azzal a különbséggel, hogy akkor a két nagy birodalom nem állt nyílt háborúban egymással. Az 1552-es nagy török hadjárat és az 1551–56 között folytatott portai diplomácia nem hagyott kétséget afelől, hogy a Habsburgok uralmának ilyen mértékű megnövekedése az oszmánok számára elfogadhatatlan.⁷⁵ 1598-ban szintén Erdély felé vezetett török hadjárat követte az országegyesítést, a török stratégiai célokat mégsem pusztán Báthory lemondása és távozása magyarázza.

Kjätib Cselebitől tudjuk, hogy már Konstantinápolyban megoszlott az oszmán hadvezetés véleménye a kitűzendő hadművelleti célt illetően. A Temesvár felé vezetett hadjárat gondolata ugyanúgy felmerült, mint az Esztergom és Győr irányába indítandó hadműveleté. A haditanácson végül azok véleménye győzött, akik bízva a magyarországi török végvárok ellenálló erejében és megfelelő ellátottságában, az Erdély irányába intézett támadást szorgalmazták. A sejkühülszlám szerint a hadművelleti célt a kijelölt szerdár, Szaturdzsi Mehmed akarata határozta meg. Ennek alapján állította volna ki parancsát a szultán „Erdélyország” pusztítására, égetésére, dúlására.⁷⁶ Mindezt azonban kétségessé teszi, hogy az elmúlt évi csekély eredményekért a Portán Szaturdzsit hibáztatták, neki tehát örülnie kellett, ha annyi más elődjéhez hasonlóan nem a selyemzsinórt kapta meg működése jutalmaként. Nem valószínű, hogy mint félig bukott hadvezérnek, döntő szava lett volna a szultáni tanácsban. Ha mégis így történt, úgy ezzel a Porta az évi első komolyabb hibáját követte el, amit a szerdár később több hasonlóval tetézt.

Ilyen volt mindenekelőtt az a merevség, amellyel az előre kitűzött célhoz ragaszkodott még azután is, hogy Győr keresztény kézre kerüléséről értesült. Meglehetősen lassú felvonulása alatt szinte folyamatosan kapott hírt a szövetséges csapatok előrehaladásáról, az Erdély felé vezető útról mégsem tért le.⁷⁷ Eljárását csak részben indokolhatja, hogy a Porta fő sérelme, Erdély német uralom alá kerülése bekövetkezett. Báthory Zsigmond lemondása és későbbi visszatérése (1598 március–április és augusztus között) csak közvetve határozta meg a török az évi célját. A terv készítésekor a fejedelem még trónján ült, visszatérése pedig nem térítette el az oszmánokat eredeti elképzelésüktől, noha a Duna menti események erre elégséges indokkal szolgáltak volna. Valószínű, hogy Szaturdzsi elégtelennek érezte erejét arra, hogy a keresztény főserg ellen vezesse. Becskerek környékén több, mint három hétig várt a tatárok beérkezésére, nélkülük Erdély felé sem folytatta útját. Bevárásukat magyarázhatja, hogy az eredeti cél végrehajtására, Erdély felprédálására ők voltak a legalkalmasabbak. Ám a hadjárat során még erre sem került sor. A Várad ostromával foglalatосkodó szerdár eltiltotta a tatárokat attól, hogy Erdélyben portyázzanak. Nem öregbítette Szaturdzsi jóhírét a Portán Várad megostromlása sem. A sejkühülszlám is úgy vélekedett, hogy mind ezzel mind Csanád vívásával csak az időt vesztegette. Példaként Eger megvételeit említette, mivel „általa sem aludt ki tüze, sem kedve nem lohadt le” a keresztényeknek.⁷⁸

Mindezek alapján nem alaptalan következtetés, hogy *a török 1598-as hadjárata nemcsak céljában, de minden részletében is teljesen elhibázott volt*. Úgy tűnik, méltán vonhatta meg Kjätib Cselebi az azévi harcok mérlegét a következő szavakkal: „ennek a fájdalmas hadjáratnak nem lett semmi eredménye, csak kára”.⁷⁹ Az 1595-ös esztendőhöz hasonlóan az Erdély felé indított támadásnak

ismét az észak-dunántúli területen fizetette meg az árát a Porta. A fontosabb várak közül Veszprém, Tata és Palota került a keresztények kezére, akik a háború történetében először Buda ostromával is megpróbálkoztak.⁸⁰ Szintén az 1595-ös évhez való hasonlatossága az újabb erdélyi akciónak, hogy az elszenvedett veszteségek ellenére, némi „sikert” is elkönnyelhetett a Porta, még ha azt nem is kizárólag saját erőfeszítésének köszönhette.

Ha kissé túlzottnak is véljük az elvárást, mégis jogos Benda Kálmán észrevétele, aki az 1598-as országgyűléssel kapcsolatban jegyezte meg, hogy a szövetségesek „a félkörben egyszerre megindítható támadás lehetőségét meg sem próbálták kihasználni”.⁸¹ Ennek elmaradása a Porta oldalán kétségtelenül pozitívumként jelentkezett. Hasonlóan értékelhetjük a tatár csapatok részvételét az 1598-as hadjáratban. A török–tatár viszony megromlása nem volt újkeletű jelenség. Ezekről a belső gondokról Báthory Zsigmond is korán tudomást szerzett, s 1597 végén követeket menesztett a kánhoz. Küldetésük céljáról az egyik követ, Bernárdffy János 1598. május 21-én az időközben Báthory helyét elfoglaló császár biztosoknak, Szuhay Istvánnak és Istvánffy Miklósnak számolt be: Eszerint elsősorban arra kellett rávenniük a kánt, hogy Erdély és a Porta között békét közvetítsen, de titkos megbízatásuk értelmében szövetségi ajánlattal is meg kellett környékezniük. Bernárdffy sikeresnek vallotta küldetésüket. Mivel a tatárok „nem szeretik a törököt és megunták barátságukat”, a kán még arra is hajlandó volt, hogy hitlevelet küldjön Báthory és Mihály vajda részére. Az alkudozásokba bizonyos fokig a moldvai vajdát is bevonták, legalábbis erre utal, hogy a visszainduló követeket nem tartóztatta fel, hanem gyorsan útjukra engedte. Az alku nem is Jeremiás vajda jószándékán szenvedett hajótörést. Bernárdffy több jelentésében sürgette Erdély új urait, Rudolf császár biztosait, hogy a Báthory távozása miatt elbizonytalanodó kán bizalmát némi pénz küldésével erősítsék meg. A dolog annál is fontosabb volt, minthogy a tatárok a szultán parancsára már kiindultak országukból, hogy részt vegyenek az újabb magyarországi hadjáratban. Bár ígéretet tett a kán arra, hogy sem Moldvát nem pusztítja, sem Erdélyre és Havasalföldre nem tör, Mihály vajda jó előre figyelmeztette Szuhayt és Istvánffyt, hogy „pogányok ők és nincsen hitük”. Márpedig Bernárdffy szerint Mihály „jól érti s tudja ... mind töröknek tatárnak módját”.⁸²

Jól tudjuk, Rudolf biztosai mennyire eszköztelenek voltak arra, hogy Erdély kormányzását ténylegesen átvegyék és biztonságáról gondoskodjanak.⁸³ A tatárokkal folytatott tárgyalásuk csak újabb adalék tehetetlenségükhöz. Kínos pénztelenségük nem tette lehetővé, hogy méltányos összeggel térítsék hűségre a tatárt. Bernárdffy és Mihály vajda többszöri sürgetése ellenére sem pénzt küldtek, hanem maguk jöttek Havasalföldre, hogy a kán követőtől kivegyék a hűségesküt, s erre hajlítsák Mihályt is.⁸⁴

Reményeikben hamarosan csalódnuk kellett. A formális hűségnyilatkozat nem térítette vissza a tatárokat a magyarországi hadjáratról. A törökök kiszámíthatatlan szándékai (occultis machinationibus) tehát egyelőre nem a tatárokat tévesztették meg, hanem Rudolf biztosainak bizakodását törték meg. Vigasztalásul csak az szolgálhatott számukra, hogy a számtalan hír közül egy igaznak bizonyult, a szultán valóban nem indult személyesen hadjáratra.

Az erdélyi–tatár kapcsolatok kissé részletesebb elemzése nem önkényes, azt legalább két okkal lehet magyarázni. Egyrészt azt a korábbi megjegyzést hite-

lesítheti, amely erényként próbálta feltüntetni Báthory diplomáciai akcióit, s megerősítheti a már Tardy Lajos által hangsúlyozott megállapítást, miszerint *Erdély diplomáciai szerepe még katonai feladatainál is jelentősebb volt.*⁸⁵ Másrészt az 1598-as török hadjárat néhány mozzanatának megértéséhez is hozzásegíthet. Világossá teheti mindenekelőtt, hogy a tatárok megérkezése a magyar hadszíntérre miért volt a török jórészt szándéktalan sikere. Az elmondottak alapján az sem lehet kétséges már, vajon Báthory követei miért épp azt kérték, hogy a „kán ő felsége” békítse ki urukat a „felséges padisahhal”. Bernárdffy szavai szerint a kán őket csak „urunk őfelsége (azaz Báthory Zsigmond – L. J.) tekénte-téért” látta „jó szemmel, szeretettel”,⁸⁶ így békekérésük az Erdély határánál tábo-rozó tatár kánnál is meghallgatást remélhetett. Várad ostromára ugyan még ezt követően került sor, de megfontolandó, hogy ebbe az Erdélybe való betörés helyett kezdtek, ráadásul a vár ekkor nem Báthory parancsára hallgatott, hanem ki-tartott Rudolf császár hűségén. A szultán parancsában az „átkozott Zsigmond en-gedékenységre” kényszerítése is szerepelt. Báthory követségével ez az óhaj tel-jesült.

Báthory 1594. augusztusi fejedelmi előterjesztésében megjegyezte: „Az is jobb, hogy akkor mozduljunk, mikor egyebek kívánnak melléjük bennünket, hogy nem magunk kínáljuk, mikor nem kellünk másnak magunkat”.⁸⁷ Márpedig 1598-ban senki nem kívánta maga mellé Zsigmondot Prágában. Legalábbis nem olyan formában, mint azt a fejedelem akarta. A korábban mindig Erdély megszer-zésén fáradozó császári udvarnak megoldhatatlan nehézséget okozott Báthory le-mondása, a kezére került Erdéllyel nem tudott mit kezdeni. Katonai ereje és anya-gi erőforrásai kevésnek bizonyultak ahhoz, hogy tartósítsa uralmát a fejedelemségben.⁸⁸ 1594 után *1598 is azt bizonyítja, Erdély sorsának változása to-vábbra is sajátos aszinkronitásban volt a háború alakulásával.* Csakhogy míg korábban a Győr eleste miatt megrémülő Prágának üdvös segítséget jelentett Bá-thory csatlakozása a török elleni harchoz, Győr visszafoglalásának esztendeje alkalmatlan pillanat volt az ország újraegyesítésére. Mindez 1598-ban azokat igazolta, akik már 1594-ben aggodalmasan mérlegelték, vajon elegendő ereje lesz-e a császári udvarnak arra, hogy a háborúban érdemben segítse újdonsült szövetségését, Erdélyt. *Amire alapvetően saját erejére építve Erdély képes le-hetett, azt 1598-ig mind katonai, mind diplomáciai téren megtette.* Az ezt követő időszak erdélyi politikája már nem a harcos törökellenesség jegyében alakult. Szamosközy István szerint Báthory 1598 augusztusában többek között azért is szánta rá magát a hazatérésre, mert országát a béke és nyugalom áldásában akarta részesíteni.⁸⁹ Ez nem jelenthetett mást, mint a törökkel való viszony rendezését. Kérdéses volt azonban, mennyire volt hajlandó a Porta arra, hogy erről Zsig-monddal tárgyaljon. Erdély és a szultáni udvar kapcsolata ugyan a háború eddigi éveiben sem szakadt meg véglegesen, Báthory személye mégsem volt már hitelképes a török szemében. Nem volt jobb Zsigmond helyzete Prágában sem. Rudolf császár, bár maga sem játszott mindig tiszta lapokkal, nem óhajtotta to-vább a kiszámíthatatlan Zsigmondot megtúrni Erdély élén. Így történhetett, hogy Báthory Zsigmond nem fordíthatta meg az erdélyi politika irányát, mert őt már egyik érdekelt fél sem tekintette komoly tárgyaló partnernek.

1599 márciusában Báthory András bíboros ült Erdély fejedelmi székébe. Róla szinte valamennyi kortárs historikus megjegyezte, hogy a törökkel való

kibékülés vezérelte szándékait.⁹⁰ Am országglásának nemcsak az vált kulcskérdésévé, el tudja-e fogadtatni magát a Portával. Legalább ilyen fontos volt számára, hogy Prága se ellenséget lásson benne. Arra már Szilágyi Sándor utalt a bíboros-fejedelemtől írt rövid tanulmányában, hogy András nem a török, sokkal inkább Magyarország felől várt támadást.⁹¹ A Porta ugyan selyemzsinórral jutalmazta Szaturdzsi Mehmedet elmúlt évi hadjáratáért, az Erdéllyel megkezdett békes alkudozás útjáról mégsem tért le. Ezzel lényegében a Szaturdzsi és Báthory között a tatárok bevonásával folytatott tárgyalásokat szentesítette. András fejedelem nem tudott megegyezni a béke feltételeiben az új nagyvezérrel, Ibrahimmal, de megnyugtathatta a Porta oldaláról tapasztalt *készség*, amellyel a mielőbbi rendezést szorgalmazták.⁹² E feltűnő jószándék megértéséhez nem haszon nélküli, ha Báthory András hatalomra kerülésének körülményéről néhány szót ejtünk.

Nehéz biztonsággal eldönteni, Báthory András maga is szorgalmazta-e, hogy Erdély élére kerüljön, mint azt Illésházy vélte, vagy valóban meglepte őt Zsigmond ilyen értelmű ajánlata.⁹³ Néhány mozzanat arra utal, hogy Báthory Zsigmond nem alaptalanul reménykedhetett abban, hogy András elfogadja a felkínált hatalmat. A bíboros ugyanis azt követően sem hagyott fel az aktív politizálással, hogy Zsigmond 1594-es nagy tisztogatása őt sem kímélte, sőt az 1595 áprilisi diéta árulónak bélyegezte.⁹⁴ Lengyelországba húzódva Erdély sorsa továbbra is lekötötte figyelmét, különösen azután, hogy Zsigmond távozási szándékáról értesült. A fejedelemség hűsége miatt aggódó császári biztos, Bartholomeus Pezzen 1598. február 20-án jelentette urának, hogy a lengyelek fegyverkezése veszélyes lehet, mert értesülései szerint Jan Zamoyski kancellár és a szultán titkos egyezsége értelmében Báthory Istvánt készülnek Erdélybe hozni. Erről a napról ismerjük Báthory Andrásnak is egy levelét, amelyben Zsigmondot figyelmeztette arra, milyen romlást hozhat Erdélyre, ha lemond, amivel persze a család jó hírnevét sem öregbítené.⁹⁵ Más adatok is szólnak a Báthory család „száműzött” tagjainak megnövekedett aktivitásáról, fontosabb azonban arra választ találni, milyen fedezete volt szándékaiknak. Perdöntő lehet ebből a szempontból III. Mehmed szultán levele a lengyel királyhoz. Ebben a szultán arról tájékoztatta Wasa Zsigmondot, hogy Báthory Zsigmond hűtlen lett a Portához, ezért őt megfosztja trónjától. Felhatalmazta továbbá arra, hogy Erdélybe olyan fejedelmet ültessen, aki mind neki, mind pedig a szultánnak megfelel.⁹⁶ Nem kizárt, hogy Pezzen erre a „titkos egyezsége” utalt említett levelében, s ha ez így van, úgy a számba vehető egyik jelölt talán Báthory István volt, András öccse. Végül azonban a bíboros került a fejedelmi székbe, talán mert Zsigmond abban bízott, hogy a pápa bizalmát Erdély iránt így újra elnyerheti. Némileg önkényesen talán megkockáztatható, hogy a *lengyel–török garancia* nemcsak Istvánra, de *Andrásra is érvényes volt*. A Porta iránta mutatott szembetűnő előzékenysége mindenesetre ezt tanúsítja. Ibrahim nagyvezér 1599-ben Magyarország dűlására kapott parancsot, amivel a békettárgyalásoknak kellett volna nyomatékot adnia. Tudjuk, hogy az alkudozások elől a keresztény szövetségesek sem akartak mindenáron kitérni, a feltételekben azonban most sem sikerült megegyeznie a feleknek.⁹⁷ A béke ügyének előtérbe kerülése helyzeti előnyt jelentett az uralma biztonságának megeremtésével foglalkozó Andrásnak. Így bátrabban hagyatkozhatott diplomáciai fegyvertárára, a valóságos fegyverek helyett.

Jórészt elfogadottá vált vélekedés történetírásunkban, hogy Báthory András nagy hibát vétett, amikor bíborosi pálcáját fejedelmi botra cserélte, mert kormányzati kérdésekben gyakorlatlan lévén alkalmatlan volt az ország irányítására. Nem kétséges, hogy a szászsebesi táborban összegyűlt erdélyi nemesek joggal vethették uruk szemére, hogy a katonai mesterségben és tudományban járatlan.⁹⁸ Az sem vitatható azonban, hogy András tapasztalt, jó diplomata volt, aki Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király „iskolájában” nevelkedett.⁹⁹ Szamosközy véleménye szerint András a Rudolf császárral való megegyezést tekintette elsőrangú feladatának, ám maga is több adatot előszámlált arra vonatkozóan, hogy a bíboros-fejedelem országa békéjének és nyugalmanak megteremtése végett egyformán fontosnak tekintett minden diplomáciai kapcsolatot.¹⁰⁰ Báthory István mellett egyébként is jól megtanulhatta, milyen veszélyekkel jár az egyoldalú elkötelezettség vállalása. Legnehezebbnek kétségtelenül Rudolf bizalmának megnyerése ígérkezett. Talán ezt a célt szolgálta a Mária Krisztiánának tett házassági ajánlat, majd annak visszautsítása után a méltányos kárpótlási megegyezés.¹⁰¹ A törökkel, mint már jeleztük, nem volt ilyen nehéz dolga. A Porta változatlanul a békés rendezés híve volt, amire az 1594-es véres leszámolás áldozataként ismert Andrásban alkalmas partnert láthatott. Reményében nem is kellett csalódnia a fejedelemnek, amikor a háború addigi története során első ízben indíthatott követeket országával „egyet értvén, egyenlő akarattal”.¹⁰² A további tárgyalások érdekében sikerült fegyverszünetet kötnie, Ibrahim nagyvezér pedig viszonzta követküldését. Csaszai az 1599 júniusi országgyűlésre érkeztek meg, ahol megismerhették Erdély békefeltételeit. András június 7-én írt levelében ugyan azzal nyugtatta a szultánt, hogy „semmi olyat nem kérünk hatalmasságotól, kit igen könnyen és jó kedvvel meg nem adhat”, a feltételek nem voltak szerények. Eszerint Lippa és Jenő Erdély birtokában maradt volna, de kérte a fejedelem az adóhátralék elengedését is, valamint a Havasalföld fölötti hűbérúri jogainak elismerését. Kívánságait még óvatos fenyegetéssel is nyomtatékosította. A tatárok portyáira utalva figyelmeztette a nagyvezért, hogy korábban is ilyen meggondolatlan akciók miatt romlott meg a Porta és Erdély közötti jó viszony, s noha neki most is módjában állna a sérelmeket megtorolni, a tárgyalások érdekében ezt nem teszi.¹⁰³ Érvelése vérbeli diplomatára vall. Sokkal kevésbé az a jelenet, amelyet Szamosközy örökített meg. Ebben Báthory nyilvánosan, a pápai nuncius szeme előtt rúgta föl addigi óvatos politikáját, s a török követeket valósággal kiutasította az országból. Hacsak nem osztjuk Szamosközy véleményét arról, hogy Báthory András enyhe elmezavarban szenvedett, meg kell kísérelnünk magyarázatot találni Báthory diplomáciájának furcsa fordulatára.

Biztosan tudjuk, hogy Ibrahim nagyvezér és a gyulafehérvári udvar között sűrűn megfordultak a követek. A júniusban Ibrahimhoz küldött követek még Nándorfehérvárnál találták a nagyvezért, de később Budán is felkeresték. Csak valószínűsíthetjük, hogy a gyakori követjárásnak a békefeltételek feletti alku-dozás volt az oka, a Szamosközynél olvasható feltételeken kívül ugyanis mást nem ismerünk. Ugyancsak tőle tudjuk, hogy Ibrahim előzékenyen fogadta András embereit, s bár békét nem kötött vele, közbenjárását ígérte a Portán. Arról is megállapodtak, hogy a tárgyalásokat mindenképpen folytatni fogják.¹⁰⁴ Szilágyi Sándor szerint az augusztusban Erdélybe érkező egyik török császár Báthory felté-

teleinek elfogadását jelentette, de a kért várak erdélyi kézen hagyásába nem egyezett bele. Ez a magatartás később – legalábbis Szamosközy szerint – Báthory törökellenes kirohanásának legfőbb oka lett.¹⁰⁵ Ismerünk azonban egy 1599. augusztus végén Báthory András részére kiállított szultáni ahdnámét, amely Báthory követeléseinak valamennyi pontját elfogadta. Pusztán a Havasalföld feletti uralom elismerése helyett utasította arra a fejedelmet, hogy Moldvát és Havasalföldet segítse, ha szükséges.¹⁰⁶ Ezek után persze felettébb kérdéses, vajon milyen megfontolásból váltott hangnemet András a törökkel szemben. Egyelőre csak az tűnik bizonyosnak, hogy portai kapcsolata nem szakadt meg végleg. Nemcsak Szamosközy jegyezte fel, hogy Mihály havasalföldi vajda Erdélybe törése kizárta András fejedelem török követeit az országból, ami azt jelentheti, hogy még 1599 októberében is tárgyaltak a szultánnal, de Borsos Tamás is hasonlóan emlékezett.¹⁰⁷

Az óvatos egyensúlyozás politikáját tehát nem rúgta föl András, bukását sem az egyik érdekelt nagyhatalom iránti egyoldalú elkötelezettsége okozta. Noha a legutóbbi időkig gyakran szemére vetik a bíborosból lett fejedelemnek, hogy nem állt egyértelműen egyik hatalom oldalára sem,¹⁰⁸ úgy vélem, országa biztonságát ezzel sem tudta volna megőrizni. A korábbi évek tapasztalatai nem erősítették sem a Habsburgok, sem a Porta iránti bizalmat, 1599 pedig az *első komolyabb béketapogatás esztendeje volt. A formálódó egyensúlyhelyezethez a katonailag kimerült kis fejedelemség uralkodója a diplomácia terén igyekezett alkalmazkodni. Politikája azonban inkább békeidőre szabott volt, mintsem háborús viszonyokra.* Amit az 1580-as évek Erdélyében a két nagyhatalom közötti bölcs lavírozásnak nevezhettek, arra most inkább Mikó Ferenc szavai illettek: a bölcs egyensúlyozás helyett Báthory András Erdélyének csak a „kétfelé sántikálás” jutott. Erdély sorsa egyelőre nem azon múltott, milyen kvalitású államférfi ül a trónján, sokkal inkább azon, hogy a háború elérkezett-e már arra a pontra, amikor a katonai téren egyébként is használhatatlanná váló ország „kiugrását” eltűrhetik a szembenálló felek. A helyzetet bonyolította, hogy Erdély a háborút megelőzően nem volt semleges. Kilépése egyúttal a korábbi státusába való visszatérését, a török vazallusság felújítását jelentette volna. Ezt pedig Prága egyelőre meg tudta akadályozni.

A „nagy szegény ártatlan pap” országglásának végét és halálát Mihály havasalföldi vajda támadása okozta. Az ő személyének és erdélyi uralmának megítélése meglehetősen problematis, abban mindenestre egyetértés van, hogy kiváló hadvezér, ravasz és számító politikus volt.¹⁰⁹ András Erdélyével szemben különösen ez utóbbi tulajdonságának vette nagy hasznát. Szamosközy István igazít el abban, miért szánta rá magát Mihály az Erdély elleni akcióra. Pusztán mint bekövetkező lehetőségről, Mihály félelméről szólt arról, hogy Erdély török befolyás vagy uralom alá kerül, ami a vajdára „pusztulást” hozna. Említette a Moldva felől fenyegető veszélyt is, majd Mihálynak azt az aggodalmát, hogy Prágától elzárva „nem vállalhatja a maga erejéből a török elleni háborút”.¹¹⁰ Az erdélyi historikusnál tehát *Mihály uralomvágya, hatalomféltése és a harcok törökellenesség folytatása* egyszerre szerepelt, mint Erdély elleni hadjáratának indoka, az utókor történetbúvárainak így bőven volt lehetőségük, hogy kiválásszák, melyiket érzik hangsúlyosabbnak.

Várad török ostroma idején, 1598-ban Mihály vajda diverziós akciót hajtott végre. Seregeit átvezette a Dunán és Nikápoly környékén portyázott.¹¹¹ Amikor tehát Erdély már védekezni kényszerült, Havasalföld még képes volt arra, hogy a keleti hadszíntér aktivitását fenntartsa. Kérdéses azonban, hogy Erdély ellen indított támadása 1599-ben további törökellenes háborújának előkészítő vállalkozása volt-e, mint ahogyan az is, vajon az Erdélyt megtartó Mihály a török elleni küzdelem folytatása szempontjából előnyös helyzetbe került-e.

Bizonyos, hogy Mihály vajda tisztában volt azzal, milyen következményekkel járna, ha a korábbi szövetségesek egymás ellen fordulnak. Nem véletlen, hogy a Prágához hűtlenné lett Báthory Zsigmond és Rudolf császár között sietve ajánlotta fel közvetítését. Ha készséges szolgálataiban ott munkált saját hatalmának féltése is, szavaiból kivehető a törökellenes keresztény ügy védelme is.¹¹² Báthory lemondása után azonban Mihálynak is át kellett gondolnia addigi politikáját. A Portával már Mezőkeresztes után felvette a kapcsolatot, s ennek fontosságát az erdélyi interregum (1598 április és augusztus között) csak tovább növelte. Rudolf biztosai előtt ugyan letette a hűségesküt, erélytelenségüket és erdélyi uralmuk ingatagságát látva azonban óvatossága csak nőtt. Haszán pasa levele szerint 1597-ben már birtokában volt a szultán hitlevelének, a Porta hűségéhez visszavezető út tehát nyitva állt előtte. Báthory Zsigmond mellett ő is tapasztalhatta, hogy a törökök „egyszer bötlő lovat nem visznek rögtön vágóhídra”.¹¹³ Így amikor Báthory András személyében új külpolitikai irányvonal képviselője lett Erdély ura, Mihály vajdát a bíboros törökbarát gesztusai önmagában nem hozták lehetetlen helyzetbe. Később sem András török kapcsolatát érezte veszélyesnek, hiszen Ibrahim nagyvezér megerősítette őt vajdaságában, s ennek jeleként zászlót és botot küldött neki.¹¹⁴ Ez ugyanakkor azt jelenti, hogy András fejedelem terve nem sikerült. A Porta gondosan ügyelt arra, hogy Erdély ne gyakorolhassa hűbérúri jogait Havasalföld felett, András erre vonatkozó kérését a már említett ahdnámé nem fogadta el. Eszerint török szempontból Mihály hűsége egyenlő értékű volt Báthory Andrással, az 1599-ben békét kereső Porta szemében mindkettőnek komoly jelentősége volt. A sellemberki csatában győzedelmeskedő, majd Erdélyt és Havasalföldet egy kézben egyesítő Mihály így nemcsak András uralmát számolta fel, de a törökök számítását is keresztülhúzta. A szultán sietett is elismerni Mihály fiát, hogy Havasalföld kormányzatának különállását legalább formálisan megőrizze.¹¹⁵ Mihály vajda korábbi török kapcsolatai után azt is valószínűsíthetjük, hogy Erdély elleni hadjáratának kockázatát nem azért vállalta, mert számára létkérdés volt a törökkel való harc folytatása. Veszélyesnek nem a barátságát kereső Ibrahim pasát látta, hanem András fejedelemet.

Rudolf biztosai már 1598 tavaszán tudtak arról, hogy a Lengyelországban tartózkodó Báthory testvérek nemcsak Erdélyre, hanem Havasalföldre is szemet vetettek. Ha esetleg nem is jutott volna ez Mihály tudomására, azzal mindenképpen tisztában kellett lennie, milyen veszélyt rejt magában az erdélyi–lengyel összefogás. Moldva példáján megtanulhatta, hogy a lengyelek étvágyát immár csak az oláh vajdaságok elfoglalása csillapíthatja. Báthory Andrásban joggal látta azt a személyt, aki az ilyen irányú lengyel törekvéseket támogatni fogja. Szamosközy is feljegyezte, hogy Báthory felszólította Mihályt a lemondásra, s még Isolano gróf is tudni vélte, hogy Havasalföld vajdája Báthory Istvántól fél-

tette trónját.¹¹⁶ Erdély elleni hadjárata tehát preventív jellegű volt. Ennek előkészítése során Báthory Andráséhoz hasonló diplomáciai ügyeskedéseket kellett végrehajtania azzal az alapvető különbséggel, hogy míg a bíboros országa biztonsága érdekében védekezés céljából politizált, és a fegyveres megmérettetést igyekezett elkerülni, Mihály támadni készült. Remélte, hogy Erdély elfoglalásával pusztán olyan személycserét fog végrehajtani, amelyet egyik érdekelt nagyhatalom sem sérelmez majd. Prága biztató szavait már régóta hallgathatta, Sel-lemberk után pedig sietett győzelmét Ibrahim nagyvezérnek jelenteni és további hűséges szolgálatait felajánlani.¹¹⁷ Komolyabb veszély egyelőre nem is a Habsburgok vagy a törökök felől fenyegetett, hanem a lengyel befolyás alatt lévő Moldva oldaláról. 1600 májusában ezért ide vezette hadait, s amire már 1598 elején meg akarta nyerni Báthory Zsigmond engedélyét, most végrehajtotta: Jeremiás Movilát letette vajdaságából.

Mihálynak nagyvonalú tervei voltak Erdély élén. Illésházy István is megörökítette, hogy a seregeit Moldvába irányító vajda „azon szándékban vala, hogy Lengyelországra, vagy Magyarországra menjen és övévé tegye”.¹¹⁸ Tetsetős érvet kínál elképzeléséhez, ha Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király korát idézzük föl, hiszen a nagy előd is számításba vette törökellenes tervei során a vajdaságok erejének összefogását a magyar és lengyel királyságéval.⁽¹¹⁹⁾ Ez az összehasonlítás azonban nem bizonyítja kétséget kizáróan, hogy Mihályt Erdély élén is alapvetően a török elleni harc folytatásának gondjai kötötték le. Figyelembe kell vennünk mindenekelőtt, hogy Mihály nem békeidőben és nem a lengyel királyi székben szövögette terveit, hanem a háború kellős közepén. Természetesen szavára sem úgy hallgattak, mint Báthoryéra. Ha meg is „ihlette” Erdély fejedelmi széke, s voltak merész tervei, azok legfőképp azt a célt szolgálták, hogy az őt fenyegető veszélyt minél távolabb tartsák tőle. A Portával való kapcsolatát egyébként sem a harcos és merev szembenállás jellemezte. Ha voltak is a szultáni udvarban ellenségei, akik rossz szemmel nézték, hogy Erdély és Havasalföld után, ha csak rövid időre, de Moldva is Mihály ellenőrzésére alá került, ez nem rontotta meg Ibrahim nagyvezérrel való jó viszonyát. A pasa nemcsak segélycsapok küldésére mutatott hajlandóságot, de arra is, hogy a három vajdaság főlötti hűbérúri jogát elismerje.¹²⁰ Mihály azonban óvakodott attól, hogy végleges és egyoldalú elkötelezettséget vállaljon. Ilyen értelemben Báthory Andráséhoz hasonló politikai lavírozásra kényszerült. Uralmának megdöntésekor Prága ismételten bizonyította, hogy Erdély nincs annyira messze tőle, hogy sorsát szabadon alakíthassa, ám annál messzebb van, hogy a felette egyszer megszerzett hatalmat szilárdan kezében tartsa.

Felületesen szemlélve a Porta magatartását a Mihály-kori Erdéllyel kapcsolatban, akár következetlennek is nevezhetnénk azt. Tudjuk ugyanis, hogy a szultáni elismerést nemcsak a Havasalföld vajdájából Erdély urává előlépett Mihály kapta meg, de az 1601 elején fejedelmeségébe visszatérő Zsigmond is. A korábban hűtlenné lett vazallusoknak ismételten kiosztott szultáni kegy legalábbis engedékenységre utal, mint ahogyan az is, hogy újból megerősített hűségük zálogaként elegendő volt erős fogadalmat tenniük. Az 1601-ben Báthorynak adott ahdnámé szavai szerint a fényes Portának való engedelmisséget méltóságuk „fundamentomának” ismerik el, s a „hostilitásnak kerengő útjáról reclinalva, az engedelmes hűségnek királyi útjára” térnek vissza.¹²¹ Amennyiben e hűséget azon

mérték le, hogy a régi-új fejedelmek folytatták-e harcukat a birodalom ellen, úgy azok „kiállták a próbát”.

Mihállyal kapcsolatban már érintettük a kérdést, hogy az Erdély feletti uralom megtartása kedvező előfeltétele volt-e további török elleni harcának. Ezzel kapcsolatban csábító lenne arra gondolni, hogy amint 1595-ben Báthory Zsigmond a három vajdaság erejét összefogva tudott sikereket elérni, 1599-ben Mihály vajda is hasonló megfontolásból tett kísérletet a korábbi „három szövetség” feltámasztására. Csakhogy Báthory Habsburg-szövetségben vívta ki sikereit, az Erdély átadását Rudolf biztosai és Basta előtt megtagadó Mihályt ez a biztos háttér nem fedezte. Egyébként pedig Rudolffal való alkudozásainak sem a török elleni háború folytatásához szükséges segélyek voltak a főbb pontjai, hanem az Erdélyhez csatolandó területek és fejedelemségének elismerése.¹²² A Porta hitlerevére uralma stabilitásához szintén szüksége volt, a Dunántúlon lekötött töröktől más segítséget egyébként sem remélhetet. Úgy tűnik, a Porta is megelégedett egyelőre azzal, hogy az erdélyi trónváltások kikapcsolták a „keleti frontot” a háborúból, s a helyzethez úgy próbált alkalmazkodni, hogy az éppen felbukkanó fejedelemjelöltet megerősítette. Bízhatott továbbá a lengyelek segítségével is. Báthory visszatérése ezt igazolta. Az események persze nem mindenben követték a szultáni udvar reményeit, hiszen számára a lengyel befolyás túlzott megnövekedése sem volt elfogadható. Azt mégis sikerült hosszabb ideig megakadályozni, hogy Erdélyben a Habsburg-hatalom megszilárduljon. Ha némi következetességet próbálunk felfedezni a Porta politikájában 1599 és 1601 között, úgy mindenképpen azt kell kiemelnünk, hogy Mihályban és Báthory Zsigmondban Erdély németellenes urait támogatta. Különbséget mindössze abban fedezhetünk föl, hogy míg Mihály mellé nem rendelt török segélyerőket, Báthory – főként a goroszlói csatavesztés után – ezt is megkapta. Világossá csak 1602 nyarán, Székely Mózes Bastától elszenvedett veresége és Báthory ismételt lemondása után vált, hogy mindez kevés. Ha Borsos Tamás kissé le is becsülte a Báthory mellett Erdélyben forgoló török csapatok erejét, mivel szerinte az csak „három rossz fáradt török pasa volt”,¹²³ Basta erdélyi berendezkedése után már nemcsak új fejedelemről, de komolyabb segítségről is gondoskodni kellett.

Az 1602-es esztendő fordulatot jelentett Erdély és a Porta kapcsolatában is. Ekkorra Erdély már nem elsősorban mint a szemben állók harcát aktívan támogató ország volt fontos. Sokkal inkább azért, hogy béketárgyalások esetén, amelyek 1599 óta a hadműveletekkel egyenlő fontosságúak voltak, a fejedelemség statusa már ne lehessen vita tárgya. Természetes, hogy e státus jellegéről eltérő módon vélekedtek az érintettek. A Porta számára a protektorátus alá visszatérő Erdély volt csak elfogadható, ám Prága sem akart lemondani a fejedelemségről. Lényegében 1599 óta, azaz Báthory András fejedelemségétől kezdve az erdélyi események tétje nem más volt, mint hogy a fejedelemség kinek a vezetésével és melyik nagyhatalom vagy nagyhatalmak garanciájával válhatna ki a háborúból. Mivel azonban a kérdés megoldásában a politikai lett az alárendelt szerep, s a fegyverek a döntő szó, a háborúban állandósult erőegyensúly következtében Erdély anélkül sínylette meg a sűrű fejedelmváltást, hogy az számára megnyugtató és végleges rendezését hozott volna.

A Portának Mihály vajda halála és Báthory Zsigmond lemondása után is akadt olyan embere, akin keresztül befolyásolhatta az erdélyi eseményeket. Az

azonban már nem volt elegendő, ha csak elismeri és tisztsgében megerősíti új jelöltjét. *A Basztával szemben felléptetett Székely Mózes fejedelemsége így lett a tizenöt éves háború időszakában az egyetlen, amely török fegyverek árnyékában született.* Székely a Tövisnél elszenvedett veresége után (1602. július) Székesfehérvár alatti táborában találta meg Jemisdzsi Haszán nagyvezért, s neki ajánlotta fel, hogy Erdélyt megszerzi, ha elegendő katonát kap segítségül.¹²⁴ Jemisdzsinak már Báthory Zsigmond megsegítése is komoly gondokat okozott 1601 végén. A keresztények ez évben Kanizsát és Székesfehérvárt ostromolták,¹²⁵ így a nagyvezér nem vállalkozhatott arra, hogy sereget indítson Erdélybe. 1602 végén már más volt a helyzet, ám ekkor sem látszott veszélytelennek Erdély felé fordítani az oszmán csapatokat. Mjútán Székesfehérvárt visszafoglalta, Jemisdzsi személyesen indult Erdélybe. Táborában nem fogadták osztatlan lelkesedéssel, hogy Buda környékéről elvezeti hadait. Mivel a bekövetkező események az aggodókat igazolták, hiszen a keresztény seregek kihasználva a török távollétét megkísérelték Budát elfoglalni,¹²⁶ Jemisdzsi Haszán hadmozdulata teljesen elhibázottnak tűnhet. Azokból az előterjesztésekből azonban, amelyeket ekkoriban nyújtott be a Portához, ha mentséget nem is, némi magyarázatot találunk viselkedésére. Mindenekelőtt katonái fizetlensége miatt panaszkodott, de arról is tájékoztatta a szultánt, hogy embereit immár kényszerítenie kell az őrhelyeiken való kintartásra. Nem volt megelégedve az alája rendelt seregek létszámával sem. Határozottan szorgalmazta, hogy Anatóliából küldjenek neki erősítést. Sűrűn panaszkodott az élelemellátás hiányosságára is. Mindebből joggal gondolhatunk arra, hogy személyes jelenlétére katonái fegyelmének biztosítása érdekében szükség volt. Erdély felé indulását pedig indokolhatta, hogy jól tudta, ha a fejedelemség „a nemcse kezébe kerül ... se Temesvár, se Havasalföld, se Moldva nem marad meg”.¹²⁷

Tanulságos adalékokkal szolgál az is, miként ajánlotta Jemisdzsi Székely Mózeset. 1602. szeptember 2-án kelt telhiszében részletesen foglalkozott Erdéllyel és a táborában időző fejedelemjelölttel. Megjegyzései alapján képet alkothatuk arról, milyen feltételeket támasztott a török Erdély fejedelme elé. Feltűnő, hogy a katonai segítségnyújtással nem égededett meg, *a pusztán erőszakkal állított fejedelem tartós uralmában nem bízott.* Ezért külön hangsúlyozta, hogy Székesfehérvárra nem egyedül, hanem két „erdélyi bég” társaságában érkezett meg Székely Mózes, aki több erdélyitől levelet is hozott. Ezek részint előszóban, részint pedig írásban kötelezték magukat arra, hogy „ha a nevezett (ti. Székely – L. J.) lenne Erdély vajdája, mindannyian alávetnék magukat”. Székely fontos ére nyeként említette, hogy csatát vívott a németekkel, s ennek elvesztése kényszerítette bújdosásra.¹²⁸ *A török szemében* tehát úgy látszik, *két körülmény tette alkalmassá Székely Mózeset Erdély kormányzására: németellenessége és az a tény, hogy az erdélyiek, legalábbis Jemisdzsi előtt mellette nyilatkoztak, uralmának belső legitimitása* így biztosítottnak tűnt.

Bármennyire is alkalmas volt azonban Székely Mózes, 1602-ben nem sikerült őt Erdélybe vinni, csak a következő év tavaszán. Ekkor már nem a török főszereg támogatásával foglalhatta vissza Bastától Erdélyt, hanem zömmel tatárokból álló csapatok segítségével.¹²⁹ A tatárok Székely mellé rendelésével a török hadvezetés úgy próbált segíteni fejedelemjelöltjének, hogy egyúttal saját gondjain is könnyített. Maga a kán vallotta be, hogy tatárjait egyre nehezebb fegyelmezni,

s különösen tavasszal, amikor a téli nélkülözések után új zsákmány reményében indulhatnak portyára, szinte fékezhetetlenek.¹³⁰ Erdélybe küldésük megszabadította a magyarországi hadszínteret a tatárok garázdálkodásaitól. Az a tény azonban, hogy Székely Mózes nagyrészt tatár csapatokkal tört a fejedelemségbe, nagyon megnehezítette a dolgát. 1603 elejéről több erdélyi historikus is feljegyezte, hogy a háború véres esztendei után végre „valami kicsiny csendesség” köszöntött az országra.¹³¹ Székely fegyveres bejövetele így már önmagában sem lehetett túlzottan örvendetes az erdélyiek számára, a vele érkezett tatárok pedig semmire nem voltak jobban alkalmasak, mint egy vidék teljes felprédálására. Könnyen vélhetnénk, hogy a Radu havasalföldi vajdát Székely ellen megnyerni igyekvő Kracker Szaniszló a kelleténél jobban lebecsülte a fejedelem hadait, amikor kijelentette róluk, hogy az „ország feldúlására, elpusztítására, felégetésére” alkalmasak, „hadviselésre” azonban nem. Ahhoz csak annyit értenek, mint „számár a lantpengetéshez”.¹³² A tatárok harcmodora és a háborúban korábban végrehajtott akcióik azonban hitelesíthetik a követ szavait, akinek lényegében még abban is igaza lett, hogy Székely Mózes hadai ellen nem háborúra, pusztán egyetlen csatára lesz szükség.

Székely valóban életét vesztette a Brassó közelében vívott csatában. Báthory Andrásához hasonlóan őt is a havasalföldi vajda győzte le, de Radu nem próbálta meg elődjét, Mihály vajdát követni. Mivel Szamosközy szerint eleve vonakodva indult meg Erdély ellen, készségsen adta át az országot a benyomuló Bastanak. A Porta kísérlete tehát, hogy Erdélybe fegyverrel állítson fejedelmet elbukott, s még azzal sem vigasztalódhatott, hogy e bukásban vétlen volt. Tatárokkal az oldalán Székely Mózesnek vajmi kevés esélye volt arra, hogy uralmát konszolidálja. A Basta és Radu között harapófogóba került fejedelem sorsa eleve kilátástalan volt, s esélyét csak csökkentette, hogy hadait a csata előtt megosztotta, és a számba vehető segítséget sem várta be.¹³³

Mikó Ferenc krónikájából tudjuk, hogy Székely Mózes mellett Bocskai István előtt még Bethlen Gábornak volt lehetősége Erdély trónjának megszerzésére.¹³⁴ A Mikónál megörökített történet újabb adalékkal szolgál arra a fentebb már megfogalmazott tételre, mely az erdélyi fejedelem uralmának belső szilárdságát, legitimitását török szempontból is meghatározó mozzanatnak tüntette fel. Mikó szerint a brassói harc után Erdélyből kiszorult törökpárti emigránsok (exulok) Bethlent jelölték fejedelmüknek, ami a török tetszését is elnyerte. Nem volt azonban egységes az erdélyi menekültek tábora. Néhányan Szilvási Boldizsár mögé sorakoztak föl. Ez végül a törököket is arra készítette, hogy lemondjanak a segítségnyújtásról. Nem arról volt ugyan szó, hogy az anyaország, Erdély foglalt volna állást Bethlen mellett vagy ellen, de a török nagyvezér Székely esetében is megelégedett azzal, hogy legalább az őt körülvevők egységesen támogassák jelöltjüket. Bethlen Gábornak azonban még saját hívei körében sem volt teljes „belső legitimitása”, azaz ez esetben népszerűsége. Jellemző ezzel kapcsolatban, hogy Bocskait már közös akarral keresték meg az erdélyi menekültek,¹³⁵ s talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy a török nem tagadta meg tőle a segítséget.

Tudjuk, hogy Bocskai István Székely majd Bethlen Gábor „örökébe lépve” elsősorban Erdély fejedelmi székének megszerzése érdekében szövögette török kapcsolatainak szálait.¹³⁶ Harcából azonban országos méretű rendi függetlenségi küzdelem nőtt ki, amelyben Erdély sokáig alárendelt szerepet játszott.

Nem tekintjük feladatunknak, hogy a Bocskai alatti Erdély történetét elemezzük. Tanulmányunk témája szempontjából elegendő, ha Thúry József 1899-ben papírra vetett gondolatára hivatkozunk. A Bocskai-felkelés török kútfőit is közlő tanulmányában Thúry arra a következtetésre jutott, hogy a Bocskai István végrendeletében rögzített kívánság, miszerint Erdélybe mindaddig nemzeti fejedelem üljön, amíg a magyar korona német kézen lesz, pontosan megfelelt a török Erdélyt illető elképzeléseinek.¹³⁷

Ennek ellenére Erdély helyzete nem rendeződött a Porta számára megnyugatóan azzal, hogy a zsitvatoroki megegyezés értelmében elhallgattak a fegyverek. Az erdélyi rendek ugyanis Rákóczi Zsigmondot választották fejedelmüknek, s ezzel sajátos ellentmondásba keverték a szultáni udvart. Választásukkor arra hivatkoztak, hogy „szultán Szulimán idejétől fogva való athnáme levelek vagyon”, melynek értelmében szabad akaratukból megválasztott fejedelmüket uralhatják. Ezt a jogukat pedig a háború során sem veszítették el, hiszen a némethhez nem az erdélyi nemesség egésze, hanem csak néhány „pártoskodó főúr” csatlakozott Báthory Zsigmonddal együtt. Mihály vajda példájára is utaltak, mint aki „csalárdul”, a rendek beleegyezése nélkül szerezte meg a fejedelemséget, s azzal „hamisan” élt.¹³⁸ A Porta most sem akart mindenáron erőszakkal fejedelmet állítani. Ezért kénytelen volt arra hivatkozni, hogy amióta „az hatalmas császárhoz az erdélyiek kardot vontak”, a korábbi ahdnámék érvényüket veszítették. Rákóczival szembeni merev elutasításuk oka Murád vezér 1607 februári leveléből derül ki. Eszerint Bocskai megkoronázása alkalmával (1605 november) egyezség született arról, hogy „valakit ő maga helyett utána királyságra választana, hadna, az korona annak kezínél maradna”.¹³⁹ Márpedig a Portán idejében értesültek arról, hogy Bocskai Homonnay Drugeth Bálintot nevezte meg utódjául.¹⁴⁰ Így vagy a korábban Erdéllyel szemben folytatott politikát kellett megváltoztatni, a szabad fejedelmválasztás engedélyezéséről lemondani, s ezzel együtt a Szulejmán korabeli mintától eltérni, vagy Bocskai végakarátát teljesítetlenül hagyni. A Porta ebben a helyzetben legalább azt szerette volna elérni, hogy a nála pártfogást keresők ne ugorjanak egymásnak. Az Erdély fölötti uralom rendezetlensége arra mindenesetre alkalmasnak bizonyult, hogy a Zsitvatoroknál megkezdődő, majd hosszan elnyúló alkudozások során a fejedelemségért való harc a diplomáciai nyomás eszköze legyen.¹⁴¹

Erdéllyel kapcsolatban mindig nagyobb figyelmet kaptak a fejedelemség történetének azon korszakai, amelyek a Habsburg-ellenes harcok jegyében teltek. Már Salamon Ferenc megállapította, hogy Erdély valódi történeti szerepének alapjait Bocskai István rakta le, amikor a fejedelemség létjogosultságának legfőbb okát nemzetmentő küldetésében jelölte meg.¹⁴² A kis Erdélyre azonban kettős történelmi feladat hárult. Magyarországon nemcsak Béccsel, de a törökökkel szemben is számítottak rá. Ez utóbbi feladat első komoly próbatétele volt a tizenöt éves háború időszaka, amely nemcsak a tanulmányunkban elemzett erdélyi–török kapcsolatok terén kínál több tanulságot, de általánosabban a török Erdéllyel szemben folytatott politikájára nézve is.

Sokat vitatott témája történetírásunknak Szulejmán szultán magyarországi politikája, azt mégis jórészt mindenki elismeri, hogy Erdély önállóságához az első lépést a szultán 1541-es döntése tette meg. A Portán erről később is úgy emlékeztek meg, mintha Erdély Szulejmán „találmánya” lett volna.¹⁴³ Eltekintve most

attól, hogy a szultán Dselálzáde török történetíró szerint sem tett mást, minthogy apja egykori „birodalmát”, az erdélyi „Bánságot” juttatta a kiskorú Szapolyai utódnak,¹⁴⁴ s ennyiben nem lehetett Erdély az ő igazi, új találmánya; maga a Szapolyai udvart Erdélybe rendelő parancs sem volt kockázat nélküli. Az 1541 utáni események bizonyították, hogy Habsburg Ferdinánd változatlan makacssággal ragaszkodott ahhoz, hogy legalább a töröktől meg nem szállt országrészeket saját uralma alatt egyesítse. Márpedig ennek bekövetkeztével az ország középső területét ékként kihaló török hódoltság veszélyes harapófogóba került. Mindaddig persze nem volt különösebb baj, amíg maguk az erdélyiek nem szenvedhették a Habsburg-uralmat fejedelemségük felett, ám éppen a tizenöt éves háború elején bekövetkezett erdélyi–Habsburg kézfogás jelezte a szulejmáni „modell” tökéletlenségét.

Ami Erdélynek a háború során játszott szerepét illeti, alapvetően abból az összfüggésből indultunk ki, amely nem Erdély kitartásával vagy szövetségbontásával magyarázza a háború menetének alakulását, hanem éppen fordítva: a háború alakulásának függvényében elemzi Erdély lehetőségeit. Ennek során talán sikerült bizonyítanunk, hogy a kis fejedelemség komoly segítséget nyújtott a keresztény koalíciónak. Ilyennek kell tekintenünk mindenekelőtt azt, hogy Moldva és Havasalföld tagjai lettek az oszmánellenes összefogásnak, valamint azt is, hogy a török hadvezetés figyelmét Erdély hadbalépése többször is megosztotta. A Nagy Szabó Ferenc által „ügyefogyott, álhatatlan szegény embernek” nevezett Báthory Zsigmond nemcsak katonával, de diplomáciai kapcsolataival is segítette szövetségeseit, ám mindez nem vette rá a Habsburg-udvart arra, hogy a török ellen két teljes értékű frontot nyisson, keleti szövetségését hathatósan támogassa. Mivel Erdély magára hagyatva nem vállalhatta a háború folytatását, 1598 augusztusától kezdve Báthory Zsigmond a Portával is rendezni igyekezett országa viszonyát. Ezzel a lépéssel azonban nem átalált korábbi ellenségei oldalára, hanem pusztán arra tett kísérletet, hogy bizonyos hatalmi garanciákkal (török–lengyel–német) kivonhassa magát a háborúból. Ettől kezdve Erdély helyzetének rendezése a szemben álló felek számára elsősorban presztízskérdés lett, ám a háborúban kialakult egyensúlyhelyzet következtében ezt megoldani nem sikerült. Tartósan megtartani egyikőjük sem tudta a fejedelemséget, erejük csak arra volt elég, hogy végleg elveszni ne hagyják. Szembetűnő, hogy az érdekeltek közül a Porta tűnt sokáig a legrugalmasabbnak, amennyiben 1598 után egészen Székely Mózes idejéig nem tett mást, minthogy az éppen hozzá húzó fejedelmjelöltet megerősítette. Ebben a minden potenciális önjelöltben a maga emberét kereső magatarásban joggal láthatjuk a török erélytelenségének, netán gyengeségének jelét, ám Székely Mózes s őt követően Bethlen és Bocskai esete arra is figyelmeztet, hogy a török Erdélyben nem szorgalmazta a pusztán katonai erővel bevitt fejedelmek uralmát, azok belső legitimitására is nagy súlyt fektetett.

Erdély stratégiai helyzetével mind Prágában, mind Konstantinápolyban tisztában voltak, mégsem tűnik úgy, mintha azzal komolyan számoltak volna. A Porta nem tudta megőrizni vazallusa hűségét, Rudolf kormányzata pedig nem épített rá kellőképpen a háború során.

A zsitvatoroki béke végül is a két világhatalom közötti erőegyensúlyt szentesítette, ennek pedig egyik nagy vesztese Erdély lett. A sorsát a török kiűzésének reményében az anyaországhoz kapcsoló fejedelemség jóreményű szövetségéből a háború peremvidékén fokozatosan áldozattá vált.

Jegyzetek

1. BENDA KÁLMÁN: Habsburg-politika és rendi ellenállás a XVII. század elején. Történelmi Szemle, 1970/3. 404–427. o.; MAKKAI LÁSZLÓ: A Habsburgok és a magyar rendiség a Bocskai-felkelés előestéjén. Történelmi Szemle, 1974/1–2. 155–183. o.
2. NAGY LÁSZLÓ: Erdély és a tizenöt éves háború. Századok, 1982/4. 676–677. o.; 682–683. o. (a továbbiakban – NAGY L.: 1982); I. még: uő.: Hajdúvitézek 1591–1699. Bp. 1983. 138–139. o.; illetve uő.: Tündérkert fejedelme Báthory Gábor. Bp. 1988. 77. o.; 95–96. o. (a továbbiakban – NAGY L.: 1988)
3. KARL NEHRING: Magyarország és a zsitvatoroki szerződés 1605–1609. Századok, 1986/1. 38–42. o. (a továbbiakban – NEHRING); v.ö.: Bocskai kíséretében a Rákospuszta. Emlékiratok és iratok Bocskai István fejedelem és Lalla Mehmed nagyvezír találkozásáról 1605. november 11. Közreadja: CSONKA FERENC és SZAKÁLY FERENC. A bevezetőt SZAKÁLY FERENC írta. Bp. 1988. 19–26. o.
4. NAGY SZABÓ FERENC memoriáléja. In: Erdélyi Történelmi Adatok. (a továbbiakban – ETA) I. kötet. Szerkeszti és kiadja gróf MIKÓ IMRE. Kolozsvár, 1855. 83. o.
5. SZAMOSKÖZY ISTVÁN: Történeti maradványai. Monumenta Hungariae Historica. Scriptores. XXX. kötet. I. o. (a továbbiakban – SZAMOSKÖZY, MHHS XXX. köt.); v.ö.: NAGY L.: 1982. 642–644. o.; uő.: Erdélyi boszorkányperek. Bp. 1988. 96–100. o.
6. SZILÁGYI SÁNDOR: Carillo Alfonz diplomáciai működése 1594–1598. Bp. 1877. 41. o. (a továbbiakban – SZILÁGYI, 1877); Az erdélyi rendek véleménye országuk török függéséről: „A hatalmas török császár azelőtt is nem azt kívánta mitölnünk, ... hogy az ő birodalma úgy legyen miközöttünk, mint afféle országban, kiből török lakik”. Petrovics Péter királyi helytartó alatt 1556-ban hozott törvénycikk. ETA 2. kötet. Kolozsvár, 1856. 356–357. o.
7. I. erre BARTA GÁBOR: Vajon kié az ország? Bp. 1988. 220. o.: a Fráter György által fölísmert „keserves politikai szükségszerűség”: „... Erdély mindaddig nem fordulhat szembe a törökkel, amíg nem kap valóban hathatós külső segítséget.” HORVÁTH MIHÁLY Fráter Györggyel kapcsolatban az erdélyi politizálás lényegét ragadta meg: „... ha valaha, ekkor bizonyára nem volt igaz, hogy az őszinte, egyenes politika egyszerűsmind a leghasznosabb”. In: uő.: Utyeszenich Fráter György (Martinuzzi bíbornok) élete. Történelmi zsebkönyv. Rajzok a magyar történelemből. Pest, 1866. 283. o.
8. A törökellenes tervek: BÓKA ÉVA: Európa és a törökök. (Válogatás a török birodalom megdöntésére született 16–17. századi tervekből) Világtörténet. 1983/2. 83–101. o.; BENDA KÁLMÁN: Báthori István terve Magyarországon egységének helyreállítására. In: DÁM LÁSZLÓ (szerk.). Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori család történetéhez. Nyírbátor, 1986. 25–29.
9. MAKKAI LÁSZLÓ: Erdély története. Bp. 1944. 294–296. o. (a továbbiakban – MAKKAI, 1944); RÚZSÁS LAJOS: A magyar közvélemény útkeresése Mohács után a XVI. században. In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk.: RÚZSÁS LAJOS és SZAKÁLY FERENC. Bp. 1986. 331–333. o.
10. Az 1568-as drinápolyi béke ide vonatkozó cikkelye: Magyar történeti szöveggyűjtemény 1526–1790. I. kötet. Szerk.: SINKOVICS ISTVÁN. Bp. 1968. 142–143. o.
11. Báthory Zsigmond udvarára: MAKKAI, 1944. 302–305. o.; NAGY L. 1982. 651–666. o. KLANICZAY TIBOR: Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában. (Az erdélyi udvar a XVI. század végén) In: uő.: Pallas magyar ivadéka. Bp. 1985. 107–120. o.
12. NAGY L. 1982. 683–685. o.
13. Török-magyarokori Állam-okmánytár. Első kötet. Szerk.: SZILÁDY ÁRON és SZILÁGYI SÁNDOR. Pest, 1868. 32. o. (a továbbiakban – TMÁO I. köt.)

14. SZAMOSKÖZY, MHHS XXXIII: köt. 25. o.; a sűrű követjárásra: SZAMOSKÖZY ISTVÁN történeti maradványai (Pótlékul az Akadémia által kiadott összes műveihez). Történelmi Tár (a továbbiakban – TT). 1889. 33–34. o. Közli SZILÁGYI SÁNDOR.
15. Bódog János jelentése Báthory Zsigmondhoz. 1594. július 31. TMÁO 1. köt. 29. o.; Óváry István Kovacsóczy Farkasnak. 1594. március 28. Kovacsóczy Farkas levelei. Közli SZÁDECZKY LAJOS. TT 1893. 47. o.; SZAMOSKÖZY, MHHS XXX. köt. 31. o.; BARANYAI DECSI JÁNOS: Magyar históriája 1592–1598. Fordította és a bevezetőt írta: KULCSÁR PÉTER. Bp. 1982. 61–62. o.; 65. o. (a továbbiakban – BARANYAI DECSI)
16. BARANYAI DECSI, 66–67.o.
17. Bódog János jelentése Báthory Zsigmondhoz 1593. szeptember 11. és Sennyey Pongrácz, 1593. szeptember 19.: Történeti emlékek a Hédervári levéltárból 1581–1612. Közli báró RADVÁNSZKY BÉLA. TT 1879. 25–27. o.; v.ö.: 1593. szeptember 1-jei fermán, amelyben Kassa, Kálló, Ecsed és Tokaj ostromára szólította fel Szinán a fejedelmet. SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.): Erdélyi Országgyűlési Emlékek. 3. kötet. 1576–1596. 295. o. (a továbbiakban – EOE 3. köt.).
18. BÍRÓ VENCEL: Erdély és a Porta. Századok, 1923. 80. o.; BENDA KÁLMÁN: Erdély politikai kapcsolatai a román vajdaságokkal a XVI. és XVII. században. In: DEÉR JÓZSEF és GÁLDI LÁSZLÓ (szerk.): Magyarok és románok. Bp. 1944. 2. kötet. 48–49. o., 55. o. (a továbbiakban – BENDA, 1944.)
19. III. Murád szultán Báthory Zsigmondhoz. 1591. december 6.: Török-magyar oklevéltár 1533–1789. Szerk.: THALLÓCZY LAJOS–KRCSMÁRIK JÁNOS–SZEKFI GYULA. Bp. 1914. 172–173. o. (a továbbiakban – TMO); az 1593. szeptember 30-ai levél: TMO 174.o.; az erdélyi sereg létszámának korlátozására: III. Murád Báthory Zsigmondnak, 1593 július.: Documente Privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei si Tarii-Romanesti. Volumul IV. 1593–1595. Publicate de ANDREI VERESS. Bucuresti, 1932. 16–17. o. (a továbbiakban – VERESS: Documente, IV.).
20. SZAMOSKÖZY MHHS XXX. köt. 92–95. o.; BARANYAI DECSI, 70–75. o.; Báthory Zsigmond levele Szinánnak, 1593. július 11.: VERESS: Documente, IV. 15. o.; MAKKAI LÁSZLÓ: Magyar–román közös múlt. Bp. 1989. 96–99. o. (a továbbiakban – MAKKAI, 1989); NAGY LÁSZLÓ: Mihály vajda a magyar históriában. Hadtörténelmi Közlemények, 1990/3. 2. o. (a továbbiakban – NAGY L. 1990.)
21. EOE 3. köt. 350–351. o.; GÖRÖG FERENC: A két oláh vajda Báthory Zsigmondnak tett hűségesküje. Déva, 1905.
22. SZAMOSKÖZY MHHS XXX: köt. 53–54. o.; v.ö.: DEMÉNY LAJOS. A székelyek és Mihály vajda 1593–1601. Bukarest, 1977. 20–28. o. (a továbbiakban – DEMÉNY, 1977.).
23. BARANYAI DECSI, 75–76. o.; EOE 3. köt. 299. o.; SZILÁGYI, 1877. 10.o.
24. Forgách Simon levele Pálffy Miklóshoz, 1594. február 2.: JEDLICSKA PÁL: Adatok erdéli báró Pálffy Miklós a győri hősnék életrajza és korához 1552–1600. Eger, 1897. 496–498. o. (a továbbiakban – JEDLICSKA, 1897.); Báthory Zsigmond instrukciója Kakas István részére, 1593. szeptember 1.: VERESS: Documente, IV. 25–26. o.
25. Szinán terveiről: TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: Szinán nagyvezér tervei 1593–94-ben. Hadtörténelmi Közlemények (HK); 1982/2. 159–173. o. (a továbbiakban – TÓTH S. L. 1982.); az oszmán hadászat alapelveiről I. GENERÁL TIBOR: Az oszmán–török hadművészet keletkezése és fejlődése a XVI. századig. HK 1986/1. 4–9. o.
26. III. Murád szultán levelei Báthory Zsigmondhoz, 1594. április 25. és 1594. június közepe: TMO 177–179. o.
27. Bódog János jelentése: TT 1897. 25–26. o.; Mihály vajdái: VERESS: Documente, IV. 38. o.

28. I. erre Báthory István levelét Kovacsóczy Farkashoz, 1581. június 12.: Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. II. kötet. 1576–1586. Közzeradta VERESS ENDRE. Kolozsvár, 1944. 166. o.; BARANYAI DECSI, 64. o.
29. NAGY L. 1982. 684. o.
30. TÓTH S. L. 1982. 169–171. o.
31. VERESS: Documente, IV. 104–106. o.
32. Rákóczy 1593. október 2-ai és Pálffy Miklós 1594. február 18-ai levele: JEDLICSKA, 1897, 485. o., 498–501. o.; v.ö.: BARANYAI DECSI, 79–80. o., 111–112. o.
33. III. Murád levele Báthory Zsigmondhoz, 1594 június közepe: TMO 178. o.; EOE 3. köt. 300–301. o.
34. ISTVÁNNFFY MIKLÓS: Magyarország története 1490–1606. Fordította: VIDOVICH GYÖRGY. 2. kötet. Debrecen, 1868. 683–708. o. (a továbbiakban – ISTVÁNNFFY); gróf Illésházy István följegyzései 1592–1603. Magyar történelmi emlékek. Második osztály: írók. 7. kötet. Közli KAZINCZY GÁBOR, Pest, 1863. 7–13. o. (a továbbiakban – ILLÉSHÁZY); v.ö.: Magyarország hadtörténete. I. kötet. Szerk.: Borus József. Bp. 1984. 212–214. o. (a továbbiakban – Mo. hadtört.; a vonatkozó részt MAROSI ERNŐ írta).
35. ILLÉSHÁZY, 20. o.
35. NAGY L. 1982. 674–676. o.: Baranyai Decsit azok közé sorolja, akik „egyértelműen” az 1593-es fordulat mellett foglaltak állást, ám aggályait az erdélyi historikus sem titkolta. L. erre BARANYAI DECSI, 147–148. o.; Borsos Tamásról sem állítható biztonsággal, hogy egyfajta „középutat” képviselt volna 1594 megítélésében. L. erre: BORSOS TAMÁS: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Emléiratok, levelek. Sajtó alá rendezte: KOZSIÁNY LÁSZLÓ. Bukarest, 12972. 42–43. o., (a továbbiakban – BORSOS).
37. L. a 35. sz. jegyzetet.
38. Báthory István levele: JEDLICSKA, 1897. 505. o.; a katonai segítségadás fontosságáról: SZILÁGYI, 1877. 20–23. o.; v.ö.: BENDA KÁLMÁN: Erdély végzetes asszonya. Báthory Zsigmondné Habsburg Mária Krisztierna. Bp. 1986. 25. o. (a továbbiakban – BEMDA, 1986.).
29. NAGY LÁSZLÓ: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Bp. 1972. 77. o.; DEMÉNY 1977. 20–23. o., 49. o.; NAGY L. 1982. 669. o.
40. SZEPSI LACZKÓ MÁTÉ: Krónikája. ETA 3. kötet. 30. o.
41. SZAMOSKÖZY, MHHS XXX. köt. 31. o.
42. MAKKAI, 1944. 312–313. o.; MAKKAI, 1989. 99. o.; DEMÉNY, 1977. 29. o.; Erdély története I. kötet. A kezdetektől 1606-ig. Szerk.: MAKKAI LÁSZLÓ és MÓCSY ANDRÁS. Bp. 1986. 526. o. (a vonatkozó részt BARTA GÁBOR írta); NAGY LÁSZLÓ: A rossz hírű Báthoryak. Bp. 1984. 116. o.
43. L. erre Prépostváry Bálint egri főkapitány levelét Mátyás főherceghez. 1594. február 3.: VERESS: Documente, IV. 59–60. o.
44. DÁVID GÉZA–FODOR PÁL: Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából. HK 1983/2. 283. o. (a továbbiakban – DÁVID–FODOR).
45. BORSOS, 132.o.; BARANYAI DECSI, 247–275. o.; NAGY SZABÓ FERENC, ETA 1. köt. 43–46. o.
46. A vezérváltás okozta bonyodalmakra: BENDA KÁLMÁN: Giovanni Marco Isolano gróf ezredes feljegyzései a magyarországi török háborúról 1594–1602. HK 1983/4. 656–658. o. (a továbbiakban – ISOLANO); a velencei követ jelentése, 1595. február 19.: ÓVÁRY LIPÓT: A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai. II. füzet. Bp. 1894. 231–232. o. (a továbbiakban – ÓVÁRY); v.ö.: TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: A török haditevékenység akciórádiusza a 15 éves háborúban. HK 1985/4. 766–767. o. (a továbbiakban – TÓTH S. L. 1985.)

47. Prépostváry Bálint Mátyás főhercegnek, 1595. január 9.: VERESS: Documente, IV: 177. o.
48. ILLÉSHÁZY, 29. o.; v.ö.: TÓTH SZÁNDOR LÁSZLÓ: Megjegyzések az 1596-os török hadjáratról szóló angol tudósításhoz. HK 1989/4. 556–557. o. (a továbbiakban – TÓTH S. L. 1989.).
49. Török történetírók III. 1566–1659. PECSEVI IBRAHIM Tarikhjából és KJÁTIB CSELEBI Fezlikejéből. Fordította és jegyzetekkel kísérte KARÁCSON IMRE. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel látta SZEKFŰ GYULA. Török-magyarkori történelmi emlékek. Második osztály: írók. Bp. 1916. 108–109. o., 228. o. ((a továbbiakban – PECSEVI, ill. KJÁTIB CSELEBI); v.o.: TÓTH S. L. 1989. 556–557. o.
50. I. a 45. sz. jegyzetet; a hadjárat célját illető bizonytalanságra: DEMÉNY, 1977. 29–45. o.
51. PECSEVI, 108–109. O.
52. SZAMOSKÖZY, MHHS XXX. köt. 44. o.; NAGY SZABÓ FERENC az erdélyi szombatások félelméről, hogy Szinán elfoglalja Erdélyt: ETA 1. kötet 30–32. o.; BARANYAI DECSI, 67. o.
53. PECSEVI, 114–115. o.; KJÁTIB CSELEBI, 233. o., 242. o.
54. Huszain császár Báthory Zsigmondhoz, 1595. április 1.: TMÁO I. 35. o.; SZAMOSKÖZY, MHHS XXX. köt. 51. o.; v.ö.: Pálffy Miklós levele Rudolf császárhoz, 1595. május 16.: EOE 3. köt. 351–352. o. 4. sz. jegyzet.
55. Marco Venier a velencei dogenak, 1595. április 19.: VERESS: Documente, IV. 200. o.; BARANYAI DECSI, 265–266. o. szerint Szinán a következő év tavaszán folytatni szeretne volna hadműveleteit immár Erdély ellen.
56. ILLÉSHÁZY, 25. o.; a velencei követ jelentése, 1595. szeptember 2.: VERESS: Documente, IV. 272–273. o.; v.ö.: KÁLDY–NAGY GYULA: A mohamedán vallási ideológia hatása a török hadjáratokra Hunyadi korától a kuruc mozgalmakig. In: A török orientáció a XVII. századi magyar politikában. Szerk.: NÉMETH PÉTER. Vaja, 1985. 48. o.; a 16. sz. derekától adathozható, hogy a vallási fanatizmus szerepe csökkent az oszmán hadseregben.
57. SZAMOSKÖZY, MHHS XXX. köt. 53. o.
58. ISOLANO; 655. o.; BARANYAI DECSI, 251–253. o., 291–293. o.
59. A „szép segítség” NAGY SZABÓ FERENC kifejezése: ETA 1. kötet 43. o.; a „véres farsang”-ra I. BENKŐ SAMU–DEMÉNY LAJOS–VEKOV KÁROLY (szerk.): Székely felkelés 1595–96. Bukarest, 1978. 93–119. o. DEMÉNY LAJOS tanulmánya: A közszékelyek 1595–1596. évi felkelése.
60. ISTVÁNFY, 728–739. o.; ILLÉSHÁZY, 21–23. o.; ÓVÁRY, 233. o.
61. PECSEVI, 128. o.; KJÁTIB CSELEBI, 244. o.
62. BARANYAI DECSI, 325. o., 329. o.
63. PECSEVI 138. o., KJÁTIB CSELEBI, 265. o.; a csatára legújabb: TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: A mezőkeresztesi csata története 1596. október 26. HK 1983/4. 553–573. l.
64. SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.): Erdélyi Országgyűlési Emlékek. 4. kötet. 1597–1601. Bp. 1878. 1. o. (a továbbiakban – EOE 4. köt.).
65. ILLÉSHÁZY, 37. o.
66. SZAMOSKÖZY, MHHS XXX. köt. 69–70. o.; DÁVID–FODOR, 283–284. o.; Szinánt okolták a vazallus országok elpártolása miatt a török történetírók is: PECSEVI, 114. o.; KJÁTIB CSELEBI, 233. o.; v.ö.: BARANYAI DECSI, 347–351. o.
67. ILLÉSHÁZY, 40–41. o.; BARANYAI DECSI, 351–353. o.
68. BARANYAI DECSI, 349–350. o.

69. ILLÉSHÁZY, 43–44. o.; ÓVÁRY, 233. o.
70. SZILÁGYI, 1877. 27–43. o.; SZÁDECZKY LAJOS: Bárhory Zsigmondné. Századok, 1883. 134–140. o. (a továbbiakban – SZÁDECZKY L. 1883); BENDA, 1986. 51–59. o.
71. EOE 4. köt. 10–15. o.; ILLÉSHÁZY, 42–44. o.
72. Cornazzani pármái követ jelentése, 1597. augusztus 1.: ÓVÁRY 245. o.
73. PECSEVI, 140. o.; KJÁTIB CSELEBI, 267–271. o.; ISTVÁNFFY, 782–791. o.; TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: A vac–verőcei csata 1597. november 2–9. HK. 1989/1. 14–32. o.
74. SZAMOSKÖZY, MHHS XXX. köt. 67. o.
75. VERESS ENDRE: Erdély fejedelmi interregnuma (Izabella királyné diplomáciai működése) 1551–1556. Bp. 1899. 48–124. o.
76. KJÁTIB CSELEBI, 273–275. o., 281. o.
77. KJÁTIB CSELEBI, 281. o.; PECSEVI, 144–146. o.; Várad ostromára: SZAMOSKÖZY ISTVÁN: Erdély története 1598–1599, 1603. Fordította BORZSÁK ISTVÁN. Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta SINKOVICS ISTVÁN. Bp. 1977. 137–149. o. (a továbbiakban – SZAMOSKÖZY, 1977.)
79. KJÁTIB CSELEBI, 280. o.
80. ISTVÁNFFY, 796–813. o.; v.ö.: Mo. hadtört. 222–223. o.
81. BENDA, 1944. 62. o.
82. A tatár–török viszonyra: PECSEVI, 106–108. o.; KJÁTIB CSELEBI, 226–228. o.; SZAMOSKÖZY, MHHS XXX. köt. 61–62. o.; BARANYAI DECSI, 342–344. o.; Bernádfy levelei: Bernádfy János krimiai követsége 1598-ban. Közli KÁROLYI ÁRPÁD. TT 1878. 563–576. o.; Mihály vajda levele a török tervekről, 1598. június 29.: Okmányok Mihály havaselvi vajda 1598-ai meghódolása történetéhez. Közli KÁROLYI ÁRPÁD. TT 1879. 59–61. o. (a továbbiakban – KÁROLYI, TT 1879.)
83. EOE. 4. köt. 20–72. o.
84. Istvánffy Miklós beszámolója a havasalföldi tárgyalásokról, 1598. június 10. KÁROLYI, TT 1879. 53–55. o.
85. TARDY LAJOS: Régi magyar követjárások Keleten. Bp. 1983. 142–145. o.
86. KJÁTIB CSELEBI, 276. o.; Bernádfy levele, 1598. május 21.: KÁROLYI, TT 1878. 565. o.; MAKKAI. 1944. 317. o. szerint Báthory követeit a török meg sem hallgatta.
87. TMÁO 1. köt. 33. o.
88. I. a 83. sz. jegyzetet
89. SZAMOSKÖZY, 1977. 117. o.
90. NAGY SZABÓ FERENC, ETA 1. köt. 51. o.; HIDVÉGI MIKÓ FERENC: Krónikája 1594–1613. Magyar történelmi emlékek. Második osztály: írók. 7. kötet. Közli KAZINCZY GÁBOR. Pest, 1863. 142. o. (a továbbiakban – HIDVÉGI MIKÓ FERENC); ILLÉSHÁZY, 64–65. o.
91. SZILÁGYI SÁNDOR: Báthory Endre fejedelem és bíbornok bukása 1599-ben. In: uő.: Történeti rajzok, Bp. 1880. 41.o. (a továbbiakban – SZILÁGYI, 1880.)
92. SZAMOSKÖZY, 1977. 187–188. o.
93. András szorgalmazta a hatalomátadást: ILLÉSHÁZY, 64–65. o.; BARANYAI DECSI 382. o.; MAKKAI, 1944. 317. o.; ezzel ellentétes vélemény: SZAMOSKÖZY, 1977. 170–172. o.; SZILÁGYI, 1880. 38. o.; SZÁDECZKY LAJOS: Mihály havasalföldi vajda Erdélyben. Bp. 1882. 8–9. o.
94. EOE 3. kötet 479. o.

95. Báthory András tevékenységére 1594 után: BARANYAI DECSI, 215. o.: „a fejedelem személyét és tekintélyét külső országokban ... gyalázta,; Pezzen és Báthory András levelei, 1598. február 20. EOE 4. köt. 22. o. 2. sz. jegyzet, 141–142. o.
96. Mehmed szultán levele Zsigmond lengyel királyhoz, 1599. február 11. ÓVÁRY, 249–250. o.
97. ILLÉSHÁZY, 67–69. o.; PECSEVI, 151. o.; KJÁTIB CSELEBI, 287–290. o.; SZAMOSKÖZY, 1977. 185–188. o.; Pálffy Miklós levelezése a törökkel és tatárral a béke felől 1599 őszén. Közli SZÁDECZKY LAJOS. TT 1885. 566–573. o.
98. András járatlanságára: KŐVÁRI LÁSZLÓ: Erdély történelme. Pest, 1860. IV. kötet. 85. o.; BENDA, 1944. 62–63. o.; MAKKAI, 1944. 319. o.; NAGY L. 1988. 25. o.; a szászsebesi tábor véleménye Andrásról: SZAMOSKÖZY, 1977. 201. o.
99. BARLAY ÖDÖN SZABOLCS: „Nagybátyám és királyom”. In: uő.: Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Bp. 1986. 143–170. o.
100. SZAMOSKÖZY, 1977. 185–192. o.
101. SZÁDECZKY L. 1883. 270–271. o.; BENDA, 1986. 68–71. o.
102. EOE 4. köt. 84–85. o., 293–294. o.
103. EOE 4. köt. 301–303. o.; SZILÁGYI, 1880. 41–42. o.
104. SZAMOSKÖZY, 1977. 185–188. o.
105. SZILÁGYI, 1880. 45–47. o.
106. Teorok Chiaszar Erdely Orszaganak confederatio Levelenek Partaia Bathory Andras idejében. Regesták a külföldi levéltárakból. Közli MARCZALI HENRIK. TT 1878. 904–905. o.
107. SZAMOSKÖZY, 1977. 188. o.; BORSOS, 47. o.
108. NAGY L. 1988. 25. o.
109. SZILÁGYI, 1880. 58. o.; MAKKAI, 1944. 320–329. o.; DEMÉNY, 1977. 11–12. o., 146–147. o.; újabban a vonatkozó szakirodalommal együtt: NAGY L. 1990. 7–19. o., 26–27. o.
110. SZAMOSKÖZY, 1977. 197. o.
111. Náprágyi Demeter levele Aldobrandini kardinálisnak Rómába, 1598. október 20.: VERESS, ANDREI: Documente Privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei si Tarii–Romanesti. Volumul V. 1596–1599. Bucuresti, 1932. 200. o.; ILLÉSHÁZY, 63. o.; SZAMOSKÖZY, MHHS XXX. köt. 99–100. o.
112. Mihály vajda levele Rudolf császárhoz, 1598. november 12.: EOE 4. köt. 246. o.
113. Mihály levele Szuhay Istvánnak és Istvánffy Miklósnak, 1598. június 29.: KÁROLYI, TT 1879. 59–61. o.; BARANYAI DECSI, 349–351. o.; MAKKAI, 1989. 100. o.
114. Báthory András levele a török szerdámak, 1599. augusztus 14. EOE 4. köt. 314. o.
115. MAKKAI, 1944. 321. o.; MAKKAI, 1989. 104. o.
116. SZAMOSKÖZY, 1977. 200. o.; ISOLANO, 668. o.; EOE 4. köt. 22. o.
117. KJÁTIB CSELEBI, 291. o.; EOE 4. köt. 87–100. o.; DEMÉNY, 1977. 82–86. o.
118. ILLÉSHÁZY, 79. o.; SZAMOSKÖZY, MHHS XXX. köt. 115–116. o.
119. L. erre: NAGY L. 1990. 16–17. o.
120. Székely Mihály jelentése, 1599. december 14.: Regesták Mihály vajda történetéhez. Közli SZÁDECZKY LAJOS. TT 1883. 732. o.; Ungnád Dávid és Székely Mihály jelentései, 1600. február 24., 1600. április 5. és április 9.: Regesták Mihály vajda történetéhez... TT. 1884. Közli SZÁDECZKY LAJOS. 52. o.; 255. o.; 258. o.

121. A Báthory Zsimgondnak adott szultáni ahdnáme szövege kiadva: ETA 2. kötet. Kolozsvár, 1856. 315–321. o.
122. Mihály vajda „kévánsági”: Levelek Erdély történetéhez 1599–1601. években. Közl. SZÁDECZKY LAJOS. TT 1883. 105–107. o.; a válasz utott: 107–109. o.
123. BORSOS, 50. o.; ISOLANO, 672–673. o.; HIDVÉGI MIKÓ FERENC, 153. o. „nagy hadak”-nak mondja a három pasa seregét; NAGY SZABÓ FERENC, ETA 1. köt. 62. o. szerint Báthory szerette volna elkerülni, hogy török katonai segítséggel biztosítsa fejedelmi székét.
124. PECSEVI, 166. o.; KJÁTIB CSELEBI, 336. o.; ILLÉSHÁZY, 109. o.; ISOLANO, 680. o.
125. ISTVÁNFY, 853–862. o.; ISOLANO, 673–675. o.; Jemisdzsi telhisze Báthory megsegítéséről: DÁVID–FODOR, 287–288. o.
126. ISTVÁNFY, 870–874. o.; PECSEVI, 166–168. o.; KJÁTIB CSELEBI, 336–337. o. VERESS ENDRE: Buda és Pest 1602–1603-ai ostroma. HK 1910. 55–79. o.; 388–410. o.; KARÁCSONY IMRE: Buda ostroma 1602-ben. HK 1911. 19–30. o.
127. Jemisdzsi előterjesztései: DÁVID–FODOR, 284–288. o.
128. DÁVID–FODOR, 290–291. o.
129. NAGY SZABÓ FERENC, ETA 1. köt. 78–81. o.: Székely Mózes Erdélybe jövetelével kapcsolatban emlékezett meg legrészletesebben a tatárok pusztításairól; SZAMOSKÖZY, 1977. 275–346. o.; v.ö.: VÁRFALVI NAGY JÁNOS: Székely Mózes. Századok, 1869. 710–720. o. (a továbbiakban – NAGY J. 1869).
130. Gázi Giráj kán jelentése 1603 április második feléből: DÁVID–FODOR, 455. o.
131. NAGY SZABÓ FERENC, ETA 1. köt. 75. o.; BORSOS, 53. o.
132. SZAMOSKÖZY, 1977. 351. o.
133. SZAMOSKÖZY, 1977. 365–369. o.; NAGY J. 1869. 721–726. o.
134. HIDVÉGI MIKÓ FERENC, 162–163. o.
135. SZAMOSKÖZY, MHHS XXX. köt. 244–245. o.; Mehmed pasa levele az ”Erdéli fő emberek” egyetértéséről Bocskait illetően, 1604. április 1.: NAGY LÁSZLÓ: Okmányok a Bocskai szabadságharc idejéből. HK 1956/3–4. 299. o.
136. NAGY LÁSZLÓ: Bocskai István a hadak élén. Bp. 1981. 110–114. o.
137. THÚRY JÓZSEF: Bocskay István fölkelése. Századok, 1899. 22–28. o.
138. Rákóczi Zsigmond Murád pasának, 1607. március 1.: TMÁO 1. köt. 71–74. o., a kolozsvári országgyűlés folyamodványa a szultánhoz: ETA 3. kötet 325. o.
139. Murád levele: TMÁO 1. köt. 68–71. o.
140. L. erre: TMÁO 1. köt. 61–63. o.; SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.): Erdélyi Országgyűlési Emlékek. v. kötet. 1601–1607. 430–432. o.
141. NEHRING, 15–16. o. 30. o., 35. o.
142. SALAMON FERENC: Magyarország a török hódítás korában. Pest, 1864. 81. o.
143. BORSOS, 394–395. o.
144. DSELÁLZÁDE MUSZTAFÁ munkája és az 1541-es fethnáme in: Török hadak Magyarországon 1526–1566. Válogatta, THÚRY JÓZSEF. Jegyzeteit bővítette KISS GÁBOR. Bp. 1985. 123–124. o., 213–214. o.

*Lele, József: Siebenbürgen während
des fünfzehnjährigen Krieges und die Sultanat*

In unserer Geschichtsschreibung wird bisher kaum eine Beachtung den antiosmanischen Kämpfen Siebenbürgen gewidmet, deren erste und zugleich wichtigste Station der fünfzehnjährige Krieg bildete. In dessen Rahmen analysiert die vorliegende Arbeit die Lage und die Möglichkeiten des Großherzogtums beziehungsweise die charakteristischen Merkmale der osmanischen Politik ihmgegenüber.

Als Ausgangspunkt diente jener grundlegende Zusammenhang, welcher Transsylvanien nicht als ausschlaggebender Faktor – welcher den Ablauf des Krieges essentiell beeinflusste – des christlichen Bündnisses betrachtet, sondern als ein Bündnispartner, dessen Schicksal durch die unmittelbare Nähe zum Zentrum des osmanischen Reiches bzw. durch die große Entfernung von Prag – von dem Zentrum des christlichen Bündnisses also – bestimmt wurde, ein Appendix der aktuellen Kriegssituation war.

Siebenbürgen war trotzdem in der Lage, sich an den Gefechten durchaus aktiv zu beteiligen – vor allem zwischen 1593 und 1598 leistete er eine beträchtliche Hilfe, sowohl eine militärische als auch eine in der Diplomatie – dem antislamischen Bund. Doch man strebte umsonst danach, den sog. „Östlichen Kriegsschauplatz“ auf dem Niveau des westlichen zu heben. Die Studie stellt diesbezüglich die Versuche von Zsigmond Báthory dar, und vertritt den Standpunkt, daß Siebenbürgen zwischen 1593 und 1598 alles getan hat, was ihm im Kriege zuzumuten war.

Ab 1598 unternahm das kleine Herzogtum den Versuch, sich nach dem entwickelnden Gleichgewicht der Großmächte zu orientieren. Seine Absicht aber – daß sein Schicksal durch Politik und Diplomatie, nicht durch Waffengewalt bestimmt werde – scheiterte. Dadurch werden András Báthory's Bestrebungen (bzw. die von Woiwoda Mihály) ins neue Licht gestellt.

Neue Ansichtspunkten bilden die Grundlage der Analyse der osmanischen Politik, wobei gezeigt wird, daß die Sultanat, infolge auch ihrer früheren Siebenbürgenpolitik, eine eher passive Rolle im Kampf um Siebenbürgen gespielt hat. Fest steht allerdings, daß das osmanische Machtzentrum die Stärkung ihrer Kontakte mit dem regierenden Prinzen immer für wichtig hielt – sie machte aber höchst selten Iniziativen. Allein Mózes Székely errang ihre prinzliche Macht mittels osmanischer Waffen – doch auf die innere Legitimation wurde auch in diesem Fall ein möglichst großes Wert gelegt.

Keine der Großmächte konnte Siebenbürgen erfolgreich utilisieren – so schadete das neue Gleichgewicht von Zsitvatorok am meisten ihm.